

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПОДЛЕСНА ВАСИЛИНА ГЕОРГІЇВНА

УДК 330.8:[330.3:338.12]

ЛОГІКО-ІСТОРИЧНІ ПІДРУНТЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ

08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Державній установі «Інститут економіки та прогнозування НАН України», м. Київ.

Науковий консультант доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Гриценко Андрій Андрійович,
Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України»,
заступник директора.

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор
Тарасевич Віктор Миколайович,
Національна металургійна академія України,
завідувач кафедри політичної економії,

доктор економічних наук, професор
Міщенко Володимир Іванович,
Державний вищий навчальний заклад
«Університет банківської справи»,
професор кафедри економіки та управління,

доктор економічних наук, доцент
Москаленко Олександра Миколаївна,
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»,
професор кафедри політичної економії.

Захист відбудеться «25» січня 2018 року о 14 год. 30 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.239.01 Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» за адресою: вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011. З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» за адресою: вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011.

Автореферат розісланий «7» грудня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.І. Романовська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Сучасна глобальна соціально-економічна криза за своїми масштабами поступається Великій депресії, однак іменується вже Великою рецесією. Відбулося не лише погіршення глобальної економічної кон'юнктури, але й виявилися повною мірою глибокі політико-економічні протиріччя, формування яких відбувається протягом розгортання довгострокових соціально-економічних циклів.

Актуальність теми. У таких умовах набуває особливої актуальності проблема пізнання логіко-історичних підґрунть соціально-економічних циклів як форми відтворювальної динаміки суспільних систем. У розвитку економічної науки також існує циклічність, одним із проявів якої є підвищення уваги до проблеми соціально-економічних циклів під час гострих криз та відведення їй другорядної ролі під час підвищувальної тенденції в економіці. За таких умов розвиток цілісного бачення логіко-історичних підґрунть соціально-економічних циклів та актуалізації їх форм забезпечить безперервність та наукову обґрунтованість пізнання суспільної еволюції та формування стратегій соціально-економічного розвитку, що адекватні циклічному характеру соціально-економічних, техніко-технологічних та інституційних трансформацій. Теоретико-методологічні основи розвитку наукового розуміння соціально-економічних циклів було сформовано у працях Ф. Кене, Т. Мальтуса, Д. Рікардо, Ж. Ш. Сісмонді; системне розуміння соціально-економічної циклічності було започатковане в працях К. Жюгляра і розвинуте К. Марксом та М. Туган-Барановським, праці яких створили базис для дослідження феномену довгострокових циклів. Це явище циклічної динаміки економіки досліджували також А. Афталіон, С. де Вольф, О. Гельфанд, Я. ван Гельдерен. Значний внесок у дослідження довгострокових соціально-економічних циклів здійснив М. Кондратьєв: його теорія сприяла розвитку багатьох відомих теорій циклічності в ХХ – початку ХХІ ст., зокрема розробленої К. Перес-Перес теорії зміни техніко-економічних парадигм, а також послужила основою для довгострокового прогнозування соціально-економічного розвитку.

У ХХ ст. сформувалися такі основні напрями в дослідженні соціально-економічних циклів: інноваційна теорія економічного циклу (Дж. ван Дайн, С. Кузнець, А. Клайнкнехт, Г. Менш, Й. Шумпетер та ін.); марксистські теорії (П. Боккара, Д. Гордон, Л. Клименко, Т. Кучинський, Е. Мандель, С. Меньшиков, Л. Фонтв'ей та ін.); психологічні теорії (У. Джевонс, В. Йор, Дж. Катона, Дж. М. Кейнс, А. Пігу та ін.); неокейнсіанські теорії (Е. Хансен, Дж. Хікс, Р. Харрод та ін.); ціновий напрям у дослідженні економічних циклів (Б. Беррі, Д. Розенау, У. Ростю, Дж. Шуман та ін.); монетарні теорії економічного циклу (Р. Батра, Дж. Дельбеке, П. Корпінен, М. Фрідмен, Ф. Хайєк, Р. Хоутрі, А. Шварц та ін.); теорія реального бізнес-циклу (Ф. Кідланд, Дж. Лонг, Ч. Плоссер, Е. Прескотт та ін.); концепція фінансового акселератора (Б. Бернанке, М. Гертлер і С. Гілкріст та ін.). Розробкою макроекономічних індикаторів циклічності та їх застосуванням для прогнозування економічних рецесій у дру-

гій половині ХХ – на початку ХХІ ст. займалися багато вчених, зокрема: С. Александер, М. Болдін, Ф. Дібольд, Д. Гамільтон, Е. Гвідетті, К. Емері, В. Зарновіц, К. Лахірі, Е. Лімер, Г. Мур, Р. Нільсон, Г. Радебуш, Е. Філардо, Х. Штеклер, М. Шепсман. Політичні аспекти циклічності соціально-економічного розвитку досліджені А. Алезіною, Д. Гіббсом, А. Ліндбеком, Д. Макрейєм, В. Нордхаусом, А. Шлезінгером, воєнно-політичні – Дж. Голдстайном.

Значний внесок у дослідження та розв’язання наукової проблеми соціально-економічної циклічності, зокрема щодо макроекономічних та інституційних чинників циклічних криз розвинутої та трансформаційної ринкової економіки, а також щодо розробки економічної стратегії їх подолання та переходу до інноваційно спрямованого збалансованого соціально-економічного розвитку, здійснили вітчизняні вчені, а саме: Т. Артџомова, В. Геєць, А. Гриценко, В. Глушенко, Л. Возна, П. Єщенко, Я. Жаліло, А. Задоя, М. Зверяков, Л. Кривенко, Л. Мельник, В. Міщенко, О. Москаленко, В. Онегіна, О. Пустовойт, В. Сіденко, В. Тарасевич, Т. Унковська, О. Яременко та інші.

Водночас логіко-історичний підхід до дослідження підґрунть, сутності та формоутворення соціально-економічних циклів, а також діалектика розгортання соціально-економічних циклів не отримали належного розвитку у сучасній економічній теорії. Потребують розвитку наукові підходи до дослідження взаємозв’язку циклічних техніко-технологічних, соціально-економічних, інституційних, політичних трансформацій, а також до дослідження особливостей розгортання соціально-економічних циклів у ринковій, плановій та трансформаційній економіках. Все зазначене вище обумовило тему дослідження, його мету та завдання.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи відділу економічної теорії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» у межах тем «Інституційні трансформації соціально-економічної системи України» (№ ДР 0111U006669), особистий внесок автора – обґрунтування взаємозв’язку трансформацій суспільних інститутів (держави, власності, сім’ї) та циклічності соціально-економічних трансформацій, розвинення класифікації суспільних інститутів; «Відтворювальна динаміка економічних систем: інститути та діяльність» (№ ДР 0114U004679), особистий внесок автора – розроблення логіко-історичних підґрунть соціально-економічних циклів, наукового підходу до розуміння актуалізації їхніх певних форм відповідно до історичних умов, обґрунтування спіралеподібного характеру соціально-економічного розвитку суспільства та особливих форм соціально-економічних циклів у вітчизняній економіці.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розкриття логіко-історичних підґрунть соціально-економічних циклів, що обумовлюють особливості циклічної динаміки соціально-економічних систем на різних етапах розвитку суспільства.

Для досягнення мети дослідження поставлено та вирішено такі завдання:

- відтворити основні етапи генезису наукових теорій соціально-економічних циклів,

- визначити основні підходи до класифікації теорій циклічності економіки та розвинути їх поняття за критерієм екзогенності/ендогенності;
- розкрити історичні форми соціально-економічних циклів і визначити логіко-історичну послідовність та підґрунтя актуалізації їхніх домінуючих форм;
- розвинути наукове розуміння діалектичних підґрунть розгортання соціально-економічних циклів конкретно-історичних форм суспільства;
- обґрунтувати спіралеподібний характер циклічної зміни форм економічних систем;
- розкрити взаємозв'язок науково-технічного розвитку та соціально-економічної циклічності;
- розширити розуміння ролі суспільних інститутів у розгортанні соціально-економічних циклів;
- обґрунтувати циклічні тенденції у розвитку економічної теорії;
- розкрити сутність особливих форм соціально-економічних циклів, що виникають у ринковій, плановій та трансформаційній економіках.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні цикли.

Предметом дослідження є логіко-історичні підґрунтя соціально-економічних циклів.

Методи дослідження. Для дослідження генезису підходів до розуміння сутності соціально-економічних циклів, основних закономірностей їх розгортання та історичних форм циклів, а також діалектичних основ циклічності соціально-економічного розвитку були застосовані такі методи дослідження: *поєднання історичного та логічного, діалектичне сходження від абстрактного до конкретного, що включає загальнонаукові методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції та ін.* Обґрунтування детермінуючої ролі науково-технічного прогресу в розгортанні соціально-економічних циклів та розкриття інституційної складової соціально-економічних циклів було здійснено на основі методів *поєднання історичного та логічного, діалектичного сходження від абстрактного до конкретного, інституціонального й еволюційного підходів.* Дослідження особливих форм соціально-економічних циклів, що притаманні різним економічним системам (ринковій, плановій, трансформаційній), ґрунтувалося на таких методах наукового пізнання: *системний, компаративний, функціонально-структурний аналіз, економіко-статистичний.* Методологічна основа дослідження складається переважно із загальнонаукових методів, що відповідає його теоретичній спрямованості та спирається на низку методів наукового пізнання відповідно специфіки економічної галузі науки.

Інформаційною базою дослідження є наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, результати міжнародних науково-практичних конференцій, національне законодавство у сфері соціально-економічного розвитку, офіційна статистика Національного банку України, Державного комітету статистики України, Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейської економічної комісії ООН, Організації економічного співробітництва та розвитку, ресурси мережі Інтернет.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що розкрито логіко-історичні підгрунття соціально-економічних циклів, взаємопов'язаний вплив техніко-технологічних, господарсько-економічних, інституційних, соціальних і воєнно-політичних факторів на динаміку суспільного відтворення і форми циклічного руху на різних історичних етапах розвитку суспільства. Наукова новизна розкрита у таких положеннях:

вперше:

- доведено, що логіко-історичними підгрунттями соціально-економічних циклів є протиріччя між техніко-технологічною, соціально-економічною та інституційною складовими відтворювальної динаміки, що зовні виражається у різних темпах їхніх змін, які приводять до періодичного виникнення криз і стрибкоподібних якісних перетворень як закономірної форми подолання протиріч суспільного розвитку і формування внаслідок цього циклічного характеру соціально-економічної динаміки;

- запропоновано концептуальний підхід до визначення логіко-історичної послідовності розвитку та актуалізації домінуючих форм соціально-економічних циклів, що виділені за критерієм динамізму та вирішального впливу на розвиток соціально-економічних процесів: 1) домінуючою формою розгортання циклів у доіндустріальному суспільстві був політичний цикл, провідна роль якого найбільш повно представлена в працях античних філософів, мислителів арабського Середньовіччя та європейського Відродження; 2) домінуючою формою соціально-економічних циклів у часи торговельного капіталізму став довгостроковий цикл цінових коливань, що відповідало новим господарським та інституційним умовам – провідна роль торгівлі, розвиток товарно-грошових відносин, посилення інституційних позицій торговельної буржуазії; 3) домінуючою формою соціально-економічних циклів в індустріальному суспільстві був промисловий цикл як основа довгострокової економічної кон'юнктури, що обумовлює техніко-технологічну, інституційну, соціальну та політичну, включаючи воєнно-політичну, динаміку; цей цикл відповідав суспільним трансформаціям, що були обумовлені промисловою та буржуазними революціями; 4) домінуюча форма соціально-економічних циклів в постіндустріальному суспільстві – довгостроковий соціально-економічний цикл, у якому проявляється динамізм науково-технічного прогресу, розвитку фінансової сфери та зростаюча роль політичних факторів, що відповідає структурним змінам економіки, її глобалізації, ускладненню інституційної архітекτονіки в умовах формування мережевого суспільства;

- виявлено у структурі відтворювальної динаміки воєнно-економічний цикл, що обумовлений переплетенням комплексу внутрішніх і зовнішніх протиріч та починається з війни як першої циклоутворюючої фази, у якій відбувається оцінка ефективності та життєздатності соціально-економічної системи. У другій фазі відбувається післявоєнне реформування, яке поєднує розв'язання виявлених війною суперечностей і формування протиріч, які виникають на новій післявоєнній основі, що обумовлює перехід до третьої фази, під час якої накопичується критична маса нових суперечностей, що приводить до нової війни; цей цикл ро-

згортається в політико-економічному просторі між країнами, які найбільш яскраво виражають протистояння геополітичних сил;

- обґрунтовано співвідношення екзогенних і ендогенних теорій циклічності економіки, у якому кожна з екзогенних теорій є лише певним історично обумовленим способом пояснення циклічності економіки, у той час як ендогенні теорії являють собою ланки руху від абстрактного до конкретного в теоретичному відтворенні внутрішніх механізмів циклічного саморозвитку економіки;

удосконалено:

- обґрунтування зв'язку циклічного розвитку економіки з динамікою щільності економічного простору-часу, яка характеризує динамічність економічних процесів, концентрацію вартості у просторі та у часі, продуктивність праці на макрорівні, що підтверджено розрахунками для 31 країни за 12-річний період;

- розуміння економічного циклу в Україні шляхом розкриття його модифікації трансформаційною кризою, яка змінює якісну та кількісну характеристики фаз циклу та критерії переходу від однієї фази до іншої; відповідно до цього виділені фази циклу: криза – з 1991 р. по 1996 р.; депресія – з 1997 р. по 1999 р.; поживлення – з 2000 р. по 2003 р.; економічний підйом – з 2004 р. по 2008 р. З 2009 р. по теперішній час вітчизняна економіка перебуває в стані нестійкої депресивно-кризової динаміки;

- теоретичні уявлення про циклічність політико-економічних процесів в Україні, а саме: виділена особлива їхня циклічна складова, що здійснює вплив на економічну політику та економічну кон'юнктуру в Україні та складається із трьох фаз: 1) політична криза; 2) вибори, що порушують законодавчо визначену хронологію електорального процесу; 3) відносно стійкий електоральний процес, який включає чергові вибори президента; циклоутворюючою фазою такого циклу є політична криза, соціально-економічні підґрунтя якої полягають у загостренні суперечностей політико-економічних еліт, невдоволеності населення темпами і якістю соціально-економічних трансформацій, а політичні – у невизначеності ідейно-політичної позиції значної частини суспільства;

одержали подальший розвиток:

- розуміння соціально-економічного розвитку за допомогою розкриття його циклічної спіралеподібної форми, яка утворюється на основі циклічного повторення фаз формування, розвитку та розкладання економічних систем конкретно-історичних форм суспільства, та розмежування колоподібних циклів у натурально-господарських системах і спіралеподібних циклів в індустріально-ринковій економіці, в якій підвищувальна та знижувальна тенденції мають власне економічне підґрунтя у відмінностях динаміки вартісних і натурально-речових форм капіталу;

- науковий підхід до пояснення еволюції економічної теорії, що обґрунтовує її циклічний характер: розвиток економічної науки вбудований в розгортання кондратьєвських циклів, а саме: з I по III кондратьєвський цикл на підвищувальній хвилі кожного циклу домінують ліберальні економічні теорії, розвивається методологічне ядро економічного лібералізму, на знижувальній хвилі формуються теорії, що критикують ліберальні засади, посилюється їхній вплив

у науці та у суспільній свідомості; в умовах IV кондратьєвського циклу з появою кейнсіанства відбувається тимчасова, обумовлена світовою кризою 1930-х рр. модифікація циклу розвитку економічної науки – на підвищувальній хвилі домінує кейнсіанство, на знижувальній відбувається неоліберальна революція; у V кондратьєвському циклі відновлюється вихідний характер циклічності еволюції економічної теорії; економічна та політична компоненти ліберальної ідеології мають свою особливу форму циклічності – у межах кожного з кондратьєвських циклів зароджується нова їх форма;

- обґрунтування взаємозв'язку циклічності економічних процесів і науково-технічного розвитку, що мають спільну основу, близькі хронологічно, але відрізняються за формою прояву: спільна основа – революційні інновації, що є фактором розгортання економічних циклів та циклічності науково-технічного розвитку; форма прояву циклічності економічних процесів найбільш повно представлена в теорії М. Кондратьєва; форма прояву циклічності науково-технічного розвитку – у теорії зміни техніко-економічних парадигм, а також у теорії зміни технологічних укладів;

- наукове бачення особливостей середньострокових циклів радянської планової економіки в 1928–1990 рр., що були обумовлені інституційними характеристиками п'ятирічного планування і полягають у згладжуванні циклічного розвитку та скороченні його до двох фаз (підвищувальної та знижувальної) з досягненням максимальних темпів приросту промислового виробництва в 3-му або 4-му році реалізації п'ятирічного плану, а мінімальних – в останній або передостанній рік п'ятирічки. При цьому кон'юнктура світової ринкової економіки позначалася на динаміці планової економіки: періоди падіння щорічних темпів приросту промислового виробництва відповідали періодам розгортання криз середньострокових циклів світової економіки;

- теоретичні уявлення про роль техніко-технологічних процесів у формуванні довгострокової динаміки планової радянської економіки: процеси, що забезпечували відповідність або відставання техніко-технологічного базису планового радянського господарства від домінуючого технологічного укладу в ринковому господарстві розвинених країн, задавали відповідно підвищувальну або знижувальну довгострокову тенденцію в плановій економіці, а саме: індустріалізація, що розпочалася в СРСР в кінці 1920-х рр., відповідала 4-му технологічному укладу та забезпечувала тривалу підвищувальну тенденцію в радянській економіці (швидке зростання упродовж 1930-х – середини 1950-х рр., яке було перерване в 1941-1942 рр. та відновлене в 1943 р.; стабільне зростання із середини 1950-х рр. до середини 1970-х рр.), навпаки, застосування застарілого обладнання, уповільнення процесів техніко-технологічного оновлення, що виражалося у нарощуванні обсягів виробництва та експорту продукції 2-го, 3-го, 4-го технологічних укладів в 1970–1980-ті рр., призвело до занепаду радянської економіки в умовах, коли в розвинених країнах почався перехід до 5-го технологічного укладу;

- обґрунтування ролі військового кейнсіанства в розгортанні соціально-економічних циклів: в економічній системі високотехнологічних держав війсь-

кове кейнсіанство стало вбудованим антициклічним інструментом, що формує систему державних стимулів економічної діяльності суб'єктів господарювання, зокрема встановлено, що зростання державних витрат США на військові цілі в 1940–1960-ті рр. забезпечувало підвищувальну економічну кон'юнктуру та сприяло подоланню криз середньострокових економічних циклів; з 1970-х рр. збільшення державних витрат на військові цілі трансформувалося з інструменту запуску чергової підвищувальної тенденції в економіці в необхідну умову функціонування економіки провідної високотехнологічної держави.

Практичне значення одержаних результатів. Основні висновки та рекомендації дисертації мають теоретичну і практичну цінність; є методологічною основою для аналізу соціально-економічної та політико-економічної кон'юнктури, розроблення антикризових заходів регулювання ринкової економіки; використані в роботі органів законодавчої та виконавчої державної влади.

Науково-методичні матеріали, висновки та пропозиції, що розроблені в результаті дослідження, використано у процесі реалізації науково-дослідних робіт ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Окремі положення і пропозиції щодо застосування в Україні зарубіжного досвіду антициклічного регулювання економіки, а також щодо підтримки платоспроможного попиту в умовах сучасної кризи вітчизняної економіки використано в роботі Комітету Верховної Ради України з питань економічної політики; пропозиції стосовно антикризових аспектів державної політики зайнятості використано в роботі Департаменту ринку праці та зайнятості Міністерства соціальної політики України; пропозиції щодо мінімізації соціальних ризиків виконання угоди про Асоціацію між Україною та ЄС, що обґрунтовують необхідність політики соціальної якості в сучасних несприятливих соціально-економічних умовах, враховано в роботі апарату Міністерства соціальної політики України; пропозиції щодо розвитку «третього сектора» економіки як інструменту подолання сучасної соціально-економічної кризи – в роботі Департаменту соціального страхування та партнерства Міністерства соціальної політики України (довідка № 135-15/457 від 04.09. 2017 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним, завершеним науковим дослідженням, у якому розкрито логіко-історичні підґрунтя соціально-економічних циклів, які обумовлюють особливості циклічної динаміки соціально-економічних систем на різних етапах розвитку суспільства. Науково обґрунтовані положення, висновки, пропозиції і рекомендації отримані автором особисто та викладені в наукових публікаціях, з-поміж наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертаційній роботі використано винятково ті ідеї та напрацювання, які належать особисто автору. Конкретний внесок щодо наукових праць, опублікованих у співавторстві, зазначено у переліку публікацій за темою дисертації.

Апробація результатів дослідження. Теоретичні положення та практичні результати дисертаційної роботи доповідались та обговорювались на *міжнародних науково-практичних конференціях*: «Міжнародна банківська конкуренція: теорія і практика» (м. Суми, 2010 р.), «Економіка та менеджмент: перспек-

тиви розвитку» (м. Суми, 2011 р.), «Інститути-Держава-Влада» (м. Харків, 2011 р.), «Фінансова інфраструктура: формування, проблеми та перспективи розвитку в умовах інноваційної економіки» (м. Київ, 2014 р.), «М. І. Туган-Барановський: творча спадщина та сучасна економічна наука» (м. Харків, 2015 р.), «Стратегія економічного розвитку країн в умовах глобалізації» (м. Дніпропетровськ, 2016 р.), «Тенденції планування та реформування економіки в сучасних умовах» (м. Київ, 2016 р.), «Модернізація та суспільний розвиток економічної системи» (м. Київ, 2016 р.), «Наука. Інновації. Соціально-економічний розвиток» (м. Чернівці, 2016 р.), «Розвиток фінансово-економічного становища на різних рівнях управління: підприємство, регіон, держава» (м. Дніпро, 2017 р.), «Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри» (м. Кропивницький, 2017 р.); *міжнародних наукових конференціях*: XXI Кондратьєвські читання «Світова економіка найближчого майбутнього: звідки чекати інноваційного ривка?» (м. Москва, 2013 р.), «Економічна соціодинаміка і сучасні ринкові трансформації» (м. Київ, 2013 р.); *всеукраїнській науково-практичній конференції* «Перспективи розвитку економіки в контексті євроінтеграційних процесів» (м. Одеса, 2016 р.); *конгресах*: Перший міжнародний політекономічний конгрес країн СНД та Балтії (м. Москва, 2012 р.), II Конгрес САУ «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи» (м. Харків, 2013 р.); *круглому столі* «Економіка України: пошук шляхів виходу з кризи» (м. Київ, 2014 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано наукові праці загальним обсягом 54,74 друк. арк., з них: одна одноосібна монографія, 1 колективна монографія, 1 національна доповідь, 30 статей у вітчизняних фахових наукових виданнях та у зарубіжних виданнях і наукових фахових видання України, що входять до міжнародних наукометричних баз, 17 публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації, 2 публікації в інших виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 471 сторінку друкованого тексту, що містить анотації на 9 сторінках, список публікацій автора дисертації на 7 сторінках, 49 таблиць та 53 рисунки (у тому числі 11 таблиць та 1 рисунок на окремих сторінках), 2 додатки на 9 сторінках. Список використаних джерел налічує 456 найменувань на 46 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У першому розділі – «**Формування наукових підходів до розуміння сутності соціально-економічних циклів і закономірностей їх розвитку**» – в логіко-історичній послідовності розглянуто процес зародження, розвитку та формування як особливого напрямку в економічній науці теорій соціально-економічної циклічності, сформовано нове бачення розмежування ендогенних та екзогенних теорій циклічності економіки, обґрунтовано процес актуалізації домінуючих форм соціально-економічних циклів, сформульовано поняття соціально-економічного циклу.

Суспільне буття людства вже в умовах первіснообщинного ладу було пов'язане з періодичним відновленням процесів господарської діяльності, що в архаїчній свідомості відображалось як циклічність. Мислення архаїчної людини було міфологічним, тому закладений у міфах принцип циклізму був перенесений у повсякденну господарську практику та релігійне життя. Протонаукові уявлення про циклічність буття відображені в найдавніших релігійних культурах. Найдавнішою формою теоретичного відтворення циклічних процесів стали космогонічні міфи та філософські праці. Наукове осмислення циклічності буття вперше представлено в працях філософів осьового часу: Конфуція, Платона, Аристотеля.

Наукові концепції європейського Середньовіччя пронизані есхатологізмом і провіденціалізмом, у них відсутні чіткі циклічні концепції, хоча в окремих релігійних гетеродоксіях існувало циклічне бачення динаміки історичного процесу. Водночас у середні віки циклічність зміни форм державної влади, а також зміни рівня соціально-економічного розвитку держави була глибоко осмислена арабським вченим Ібн Хальдуном. Циклічний підхід до розуміння суспільного розвитку був відновлений в епоху Відродження в наукових трактатах Н. Макіавеллі, Т. Кампанелли, Дж. Віко.

У період становлення капіталізму найбільш дослідженим аспектом соціально-економічної циклічності були економічні кризи. Д. Рікардо, досліджуючи тенденцію норми прибутку до зниження та розробляючи теорію ренти, поставив під сумнів безперервність процесу розширеного капіталістичного відтворення. Об'єктивність економічних криз недоспоживання визнається в працях Ж. Сімонді й Т. Мальтуса. Уперше з позицій матеріалістичної діалектики циклічність капіталістичної економіки досліджена в працях К. Маркса, ним виявлені основні протиріччя, що приводять до періодичних соціально-економічних криз. В умовах розвиненої капіталістичної економіки основи цілісного наукового бачення проблеми циклічності економіки було закладено в працях К. Жюгляра (торгово-промисловий цикл), К. Маркса (промисловий цикл), М. Туган-Барановського (грошово-кредитна теорія циклу), М. Кондратьєва (великі цикли економічної кон'юнктури). В подальшому сформувалися різноманітні напрями в дослідженні циклічності економіки, з'явилися підстави для їх класифікації, зокрема за критеріями тривалості (теорії коротко-, середньо-, та довгострокових циклів), внутрішнього чи зовнішнього характеру циклоутворюючих факторів (ендогенні та екзогенні теорії), або ж за критерієм належності до економічної школи, яка розробляє певну теорію циклічності (основними серед яких є марксистські, неокласичні, кейнсіанські теорії економічного циклу). Автором обґрунтовано, що екзогенні теорії, які концентруються на аналізі зовнішніх факторів, що є ознакою абстрактного, тобто неповного, фрагментарного, нерозвиненого розуміння суті економічних процесів, водночас щодо досліджуваного фактора і його впливу на економічну динаміку являють собою практично істинні абстракції, які фіксують істотне в економічних явищах. Екзогенні теорії є лише певними історично обу-

мовленими способами пояснення циклічності економіки, тоді як ендогенні теорії являють собою ланки руху від абстрактного до конкретного в теоретичному відтворенні внутрішніх механізмів циклічного саморозвитку економіки.

Встановлено, що екзогенний підхід до дослідження циклічності економіки властивий переважно неокласикам. Ендогенні теорії економічного циклу, розвиток яких почався в працях К. Маркса, С. де Вольфа, М. Туган-Барановського, М. Кондратьєва, відтворюють внутрішній механізм розвитку економічного циклу, виходячи із протиріч і диспропорцій економічної системи. Методологія Маркса в дослідженні циклічності економіки застосовувалася багатьма вченими і, зокрема повною мірою або частково, навіть критиками його наукової концепції та філософської позиції. Дослідження проблем циклічності з марксистських позицій в 1930–1960-ті рр. в умовах післявоєнної відбудови економіки та згодом її підйому пережило занепад в радянській і західній економічній думці з ідеологічних причин протилежного характеру. Наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр. з'явилися ознаки економічного спаду, у західній економічній думці відновився інтерес до проблеми циклічності економіки, зокрема до проблеми великих циклів М. Кондратьєва. Відмітною рисою розвитку марксистської теорії економічного циклу в працях П. Боккара, Л. Фонтв'єя, Е. Манделя, Д. Гордона стало віддалення від традиційного ендогенного марксистського підходу. Серед немарксистських ендогенних теорій економічного циклу слід відзначити праці засновника інноваційного підходу Й. Шумпетера, кейнсіанські моделі економічного циклу, окремі монетаристські теорії економічного циклу (Р. Хоутрі, І. Фішер).

Доведено, що у процесі суспільної еволюції відбувається актуалізація певних домінуючих форм соціально-економічних циклів. З точки зору домінуючої за силою впливу на соціально-економічний розвиток форми економічної діяльності слід розглядати такі етапи суспільного розвитку: доіндустріальний (аграрний), перехідний період – торговельний капіталізм, індустріальний капіталізм, постіндустріальний капіталізм. На кожному із цих етапів у фундаментальній основі циклічного соціально-економічного розвитку, найважливішим елементом якої за всіх часів залишалися цикли суспільного відтворення, актуалізувалися певні домінуючі форми соціально-економічних циклів відповідно до рівня розвитку продуктивних сил суспільства та інституційного розвитку. В аграрному суспільстві відносини власності на землю та повністю або частково залежних селян були центральною проблемою, яка породжувала антагоністичні протиріччя, а господарська діяльність ґрунтувалася на технологічному базисі, який повільно розвивався. У такому суспільстві саме приналежність до політичної еліти гарантувала права власності, тому політичні цикли мали виключно сильний вплив на суспільний розвиток. Торговельний капіталізм сприяв поширенню товарно-грошових відносин і первісному нагромадженню капіталу. У цей період актуалізувалась господарська діяльність, що була спрямована на отримання прибутку, а також почалась актуалізація довгострокових циклів цінних коливань. У період індустріального капіталізму цінні коливання стали складовою довго-

строкових циклічних економічних процесів. Теоретичне відтворення довгострокових циклів цінових коливань, яке спирається на аналіз емпіричних даних, було здійснено в другій половині ХХ ст., коли Ф. Бродель, Д. Фішер, М. Верненго сформулювали теорії вікових циклів інфляції.

В індустріальний період капіталістичної економіки, коли матеріальною основою соціально-економічного розвитку стала промисловість, науково-технічні та інституційні перетворення набули особливого динамізму, а основним економічним відношенням стало виробництво додаткової вартості, актуальною домінуючою формою соціально-економічних циклів став промисловий цикл. Саме в промисловості найбільш концентровано проявилось загострення антагоністичних протиріч суспільного відтворення та їх вирішення у формі періодичних економічних криз. У процесі розвитку капіталістичної економіки та ускладнення її структури середньострокові промислові цикли почали складатися в довгострокові соціально-економічні цикли, що проявилися у формі кондратьєвських циклів.

Існування довгострокових циклів економічної кон'юнктури було обґрунтоване М. Кондратьєвим на початку ХХ ст. Глибокі циклічні економічні кризи початку 1930-х, 1970-х, 2000-х рр. стали поворотними точками в розгортанні кондратьєвських циклів. Вихід із криз 1930-х і 1970-х рр. був пов'язаний з переходом до нового технологічного укладу та інституційною рекомпозицією. Ці кризи привели до структурних зрушень у системі світової геоeкономіки та геополітики. Усе це дає підстави вважати актуальною домінуючою формою соціально-економічних циклів у постіндустріальному суспільстві довгостроковий соціально-економічний цикл. Аналіз найважливіших концепцій, що розкривають циклічний характер історичного процесу суспільного розвитку, підтверджує наведену вище логіко-історичну послідовність розвитку та актуалізації домінуючих форм соціально-економічних циклів, а саме: 1) домінуючою формою розгортання соціально-економічних циклів у доіндустріальному суспільстві був політичний цикл; 2) домінуючою формою соціально-економічних циклів в часи торговельного капіталізму став довгостроковий цикл цінових коливань; 3) домінуюча форма соціально-економічних циклів в індустріальному суспільстві – промисловий цикл, що став підставою для формування довгострокової економічної кон'юнктури; 4) домінуюча форма соціально-економічних циклів в постіндустріальному суспільстві – довгостроковий соціально-економічний цикл. Конкретне буття суспільства представлене єдністю різноманіття форм циклічності соціально-економічних, техніко-технологічних, інституційних, політичних, воєнно-політичних процесів, які протікають у єдиній системі, що здатна до саморозвитку на основі самоорганізації.

Обґрунтовано, що соціально-економічний цикл – форма саморозвитку суспільно-економічних систем, в процесі якого періодично породжуються, загострюються та вирішуються протиріччя відтворювальної динаміки, що виражаються у відмінностях темпів техніко-технологічних, інституційних і соціально-економічних змін. Для визнання процесу циклічним необхідною умовою є поно-

влення певних фаз саморозвитку системи, при цьому кількість фаз і форма їх розгортання для різних циклів може бути різною

У другому розділі – **«Розвиток соціально-економічних циклів як діалектичний процес»** – обґрунтовано роль протиріч між техніко-технологічною, соціально-економічною, інституційною складовими відтворювальної динаміки у розгортанні спіралеподібного циклічного соціально-економічного розвитку; розмежовано колоподібні соціально-економічні цикли суспільного відтворення, що властиві докапіталістичним формам суспільства, і спіралеподібні цикли, що властиві капіталізму; проаналізовано генезис вихідної основи та мети суспільного відтворення, визначено їх роль у розгортанні соціально-економічних циклів; досліджено внутрішні вартісні протиріччя капіталістичного відтворення, що обумовлюють різноманіття й складність форм циклічності.

Обґрунтовано, що соціально-економічний розвиток суспільства являє собою складну взаємодію спіралеподібного циклічного процесу еволюції економічних систем конкретно-історичних форм суспільства та соціально-економічних циклів суспільного відтворення, що утворюють його структуру. Основні протиріччя, що приводять до розгортання спіралеподібного циклічного соціально-економічного розвитку, виникають між техніко-технологічною, соціально-економічною, інституційною складовими відтворювальної динаміки. Періодичне загострення протиріч суспільного відтворення обумовлює періодичне виникнення криз, а подолання цих протиріч відбувається внаслідок стрибкоподібних якісних перетворень, що в сукупності формує циклічний характер соціально-економічної динаміки. Протиріччя між техніко-технологічною, соціально-економічною, інституційною складовими відтворювальної динаміки зовні виражаються у різних темпах їхніх змін. Розрив між темпами цих змін відрізняється в кожній з конкретно-історичних форм суспільства. Спіралеподібний циклічний соціально-економічний розвиток відбувається у формі поновлення фаз формування, розвитку, розкладання економічних систем конкретно-історичних форм суспільства. В докапіталістичних суспільствах наростання протиріччя між рівнем розвитку продуктивних сил, який формувався на основі довготривалого послідовного накопичення знань, технологій, ресурсів, та інституційними практиками, що забезпечували безперервність суспільного відтворення, відбувалося дуже повільно. Вирішення цього протиріччя відбувалося шляхом революційної зміни форми суспільства та відповідної йому економічної системи. Суспільні інститути як система норм, правил, звичаїв, традицій за своєю суттю більш консервативні та інерційні, ніж наука і техніка. Тому навіть в умовах докапіталістичного суспільства виникали протиріччя, що були породжені невідповідністю темпів науково-технічного розвитку та темпів інституційних трансформацій. У капіталістичному суспільстві техніко-технологічні зміни стали ще динамічнішими, що зумовило формування нових складніших форм соціально-економічних циклів, які вбудовані в спіралеподібний циклічний процес соціально-економічного розвитку, зокрема довгострокових циклів цінних коливань, промислових циклів, довгострокових циклів економічної кон'юнктури.

Сформульовано характеристики колоподібного та спіралеподібного циклів суспільного відтворення, що відображають їхні основні відмінності. Кількісні характеристики економічної системи на початку та в кінці колоподібного циклу можуть відрізнятися (але це не обов'язково), однак її якісна визначеність, її сутність не змінюються. Такий цикл забезпечує збереження традиційного аграрного суспільства, що полягає у відтворенні його ієрархічної класової структури, інституційної архітекτονіки, господарської системи в тій їхній якості, яка відповідає певній докапіталістичній формі суспільства. Спіралеподібні цикли суспільного відтворення притаманні тільки капіталістичному суспільству. Ці цикли формують у середньо- і довгостроковій перспективі періодично поновлювані підвищувальні і знижувальні тенденції соціально-економічного розвитку, тобто формують спіралеподібні середньо- і довгострокові цикли, обов'язковою фазою яких стала криза, а їх розгортання приводить до обов'язкової зміни кількісних та модифікації якісних характеристик економічної системи, що не змінює основу виробничих відносин – відносини приватної власності. Встановлено, що еволюція економічних систем конкретно-історичних форм суспільства та соціально-економічних циклів суспільного відтворення пов'язана зі зміною вихідного економічного відношення, що виконує роль вихідної основи, а також зі зміною мети та інституційних умов суспільного відтворення (рис.1).

Рис. 1. Генезис вихідних основ, мети суспільного відтворення та його соціально-економічних циклів

Джерело: розроблено автором.

Найкардинальнішими ці зміни були при переході до капіталістичного суспільства, завдяки чому колоподібні цикли суспільного відтворення набули спіралеподібної форми, що відповідає посиленню динамічності науково-технічного розвитку, масштабним соціальним та економічним інноваціям.

Особливу роль у розгортанні соціально-економічних циклів в умовах капіталізму відіграють його внутрішні вартісні протиріччя. Обґрунтовано, що з позицій соціально-часової теорії вартості пропозицію слід розглядати як реальну вартість поточного моменту часу, яка виміряна просторово-локалізованим суспільно-необхідним часом відтворення благ. Попит – як майбутню ймовірну вартість, що представлена грошима як формою вартісного еквівалента. Кількісна розбіжність цих форм вартості приводить до розгортання соціально-економічних криз, циклічність яких внутрішньо обумовлена основним протиріччям капіталістичного способу виробництва. Наступне діалектичне вартісне протиріччя полягає в тому, що вартість як час відтворення економічного блага, який втілений у межі певного простору (матеріального чи інформаційного), через свою перетворену форму – капітал – в прагненні подолати просторові межі приходиться до створення нових просторових меж нових благ, які мають вартість.

У третьому розділі – **«Роль науково-технічного прогресу в розвитку соціально-економічних циклів»** – обґрунтовано, що інноваційні технології виробництва та обміну стали вбудованим елементом циклічного розвитку капіталістичної економіки провідних країн у XIX–XX ст.; досліджено роль фінансової сфери в розгортанні циклічних криз капіталістичної економіки; обґрунтовано зв'язок циклічного розвитку економіки з динамікою щільності економічного простору-часу; досліджено роль військового кейнсіанства в розгортанні соціально-економічних циклів.

Циклічні соціально-економічні процеси та науково-технічний розвиток взаємопов'язані. Обґрунтовано, що спільним фактором їх розгортання є революційні інновації, що представлені в теорії зміни технологічних укладів як «ключовий фактор», у теорії зміни техніко-економічних парадигм (Великих хвиль розвитку) – як «великий вибух», тобто концентроване впровадження нових базисних технологій; у теорії М. Кондратьєва – у першій емпіричній правильності розгортання великих циклів, яка пов'язує розгортання підвищувальної хвилі з глибокими змінами техніки суспільного виробництва та обміну. Хронологія розгортання соціально-економічних циклів та впровадження і поширення революційних інновацій свідчить про те, що вони стали вбудованим елементом циклічного розвитку капіталістичної економіки. Впровадження інноваційних технологій виробництва та обміну дозволяє подолати глибокі циклічні кризи капіталістичної економіки, але з часом широке впровадження науково-технічних інновацій, які спрямовані на підвищення продуктивності праці і норми прибутку, створює передумови загострення внутрішніх протиріч, що приводять до розгортання чергових соціально-економічних криз. Автором порівняно хронологію запровадження базисних інноваційних технологій та хронологію розгортання циклічних криз світової економіки. В результаті встановлено, що подолання наслідків першої загальної економічної кризи 1825 р. та першої сві-

тової економічної кризи 1857 р. стало можливим завдяки запровадженню технологій Епохи пари та залізниць; світової економічної кризи 1873 р. – технологій Епохи сталі та електрики; світових економічних криз 1929–1933 рр. та 1938–1939 рр. – завдяки інноваційному ривку у розвитку військових технологій та пов'язаних з ними технологій; економічних криз початку 1970-х рр. – внаслідок запровадження технологій Епохи інформації та телекомунікацій. Подолання сучасної кризи світової економіки стримується тим, що базисні технології шостого технологічного укладу впроваджуються локально. Інноваційні технології стали вбудованим елементом циклічної капіталістичної економіки, їхнє широке запровадження відбувається лише тоді, коли встановлюються відповідні економічні та інституційні умови.

Разом з тим науково-технічний прогрес як засіб збільшення додаткової вартості є джерелом циклічного зниження норми прибутку та перенакопичення капіталу. Циклічні коливання норми прибутку взаємопов'язані з циклічними інноваційними процесами, при цьому обидва ці процеси породжуються протиріччями капіталізму. На основі аналізу публікацій зарубіжних авторів щодо динаміки норми прибутку в розвинених країнах встановлено, що в постіндустріальній капіталістичній економіці закон тенденції норми прибутку до зниження так само актуальний, як і в індустріальній. Незважаючи на зміну структури економіки, динаміка норми прибутку в економіці США в період з 1948 р. по 2013 р. відповідає логіці розвитку великих циклів економічної кон'юнктури М. Кондратьєва. Перехід до постіндустріальної економіки вплинув на динаміку органічної будови капіталу (її не можна розглядати сьогодні як однозначно висхідну тенденцію), однак збереглася тенденція до постійного розширення масштабів виробництва та накопичення додаткової вартості, внутрішні протиріччя цього процесу, насамперед між суспільним характером виробництва та приватнокапіталістичною формою привласнення, характерні для сучасного капіталізму не меншою мірою, ніж для індустріального. Разом з тим посилився вплив на соціально-економічну динаміку такої перетвореної форми капіталу, як фіктивний капітал. Протиріччя суспільного відтворення, що породжені його рухом, стали не менш вагомим фактором розгортання циклічних соціально-економічних криз, ніж породжуване науково-технічним прогресом зростання органічної будови капіталу та падіння норми прибутку в реальному секторі економіки.

Встановлено, що фінансова сфера економіки завжди відігравала значну роль у розгортанні циклічних соціально-економічних криз. Кожній із світових криз економіки передували вагомі фінансові інновації: перед кризою 1825 р. відбувався бурхливий як на той час розвиток кредитування, зокрема поява вексельного кредиту, акціонерні товариства використовували сумнівні фінансові технології; перед кризою 1873 р. активізувалася інтеграція фінансових ринків завдяки науко-технічним інноваціям; перед кризою 1929–1933 рр. – бурхливий розвиток біржової діяльності, кредитування; перед кризою 1974–1975 рр. – зростання міжнародного банківського кредитування щодо країн, які розвиваються, початок запровадження фінансових деривативів; сучасній кризі, що почалась у

2008 р., передував тривалий період розвитку складних фінансових технологій, в тому числі торгівля деривативами, запровадження механізмів сек'юритизації в умовах бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Доведено, що хронологія зміни типів світової валютної системи відповідає першій емпіричній закономірності, яку виявив М. Кондратьєв у розгортанні великих циклів економічної кон'юнктури (табл. 1). Трансформації стандарту, які відбувалися в розглянутий період, відображають об'єктивний процес відриву фінансового сектора від реальної економіки, поступову втрату грошима функції представника реальної вартості в обігу, зміну геополітичної кон'юнктури.

Таблиця 1

Трансформації світової валютної системи
в процесі розгортання великих циклів М. Кондратьєва

Тип світової-валютної системи	Періоди розвитку підвищувальних хвиль кондратьєвських циклів	Політика регулювання валютного курсу	Тип стандарту
Паризька система (з 1867 р.)	підвищувальна хвиля II циклу (з 1844–1855 рр. до 1870–1875 рр.)	вільноплаваючі курси валют з урахуванням ринкового попиту та пропозиції, але в межах золотих точок	золото (золотомонетний стандарт)
Генуезька система (з 1922 р.)	підвищувальна хвиля III циклу (з 1891–1896 рр. до 1914–1920 рр.)	вільноплаваючі валютні курси без золотих точок (з 1930-х рр.)	золото та провідні валюти, конвертовані в золото (золотодевізний стандарт)
Бреттон-Вудська система (з 1944 р.)	підвищувальна хвиля IV циклу (з середини 1940-х рр. до кінця 1960-х рр.)	режим фіксованих валютних паритетів і курсів: відхилення можливе у вузьких межах ($\pm 1\%$ за Статутом МВФ і $\pm 0,75\%$ за Європейською валютною угодою)	золотодевізний стандарт, заснований на золоті та двох резервних валютах – доларі США та фунті стерлінгів; на практиці був встановлений доларовий стандарт
Ямайська система (з 1976 р.)	підвищувальна хвиля V циклу (з початку 1980-х рр. до початку 2000-х рр.)	країнам надане право вибору будь-якого режиму валютного курсу	SDR, але на практиці зберігся доларовий стандарт

Джерело: розроблено автором на основі даних Международные валютно-кредитные и финансовые отношения / под ред. Л.Н. Красавиной. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 608 с.

Обґрунтовано зв'язок циклічного розвитку економіки з динамікою щільності економічного простору-часу, яка характеризує динамічність економічних процесів, концентрацію вартості у просторі та у часі, продуктивність праці на макрорівні. Було проаналізовано динаміку цього показника для 31 країни протягом 2002–2013 рр., визначено країни, що лідирують за цим показником (рис. 2).

Загальна динаміка щільності економічного простору-часу свідчить про незворотність процесів нарощування виробництва вартості в капіталістичній економічній системі в умовах відсутності пертурбаційних процесів; динаміка тем-

пів приросту щільності економічного простору-часу відповідає циклічній динаміці глобальної капіталістичної економіки, зокрема в країнах, що лідирують за цим показником (рис. 2).

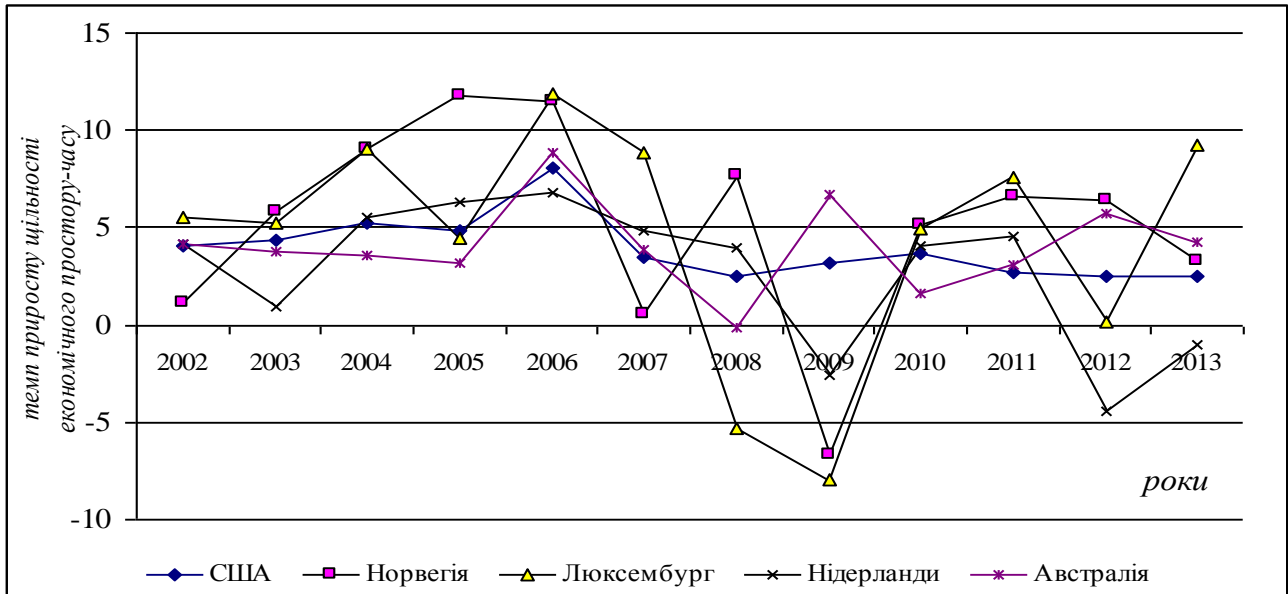

Рис. 2. Динаміка темпів приросту щільності економічного простору-часу в окремих країнах

Джерело: розраховано і побудовано автором на основі даних Gross domestic product in US dollars http://www.oecd-ilibrary.org/economics/gross-domestic-product-in-us-dollars_2074384x-table3; Average annual hours actually worked per worker <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=ANHRS>; Annual labour force statistics <http://stats.oecd.org/>, <http://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=48177#>; United Nations Economic Commission for Europe <http://w3.unece.org/pdxweb/>

Проаналізовано хронологію розгортання циклічних соціально-економічних криз, воєн та воєнно-політичних конфліктів, динаміку державних витрат на військові цілі найбільш технологічно розвинутої держави в ХХ – на початку ХХІ ст. і зроблено висновок про те, що військове кейнсіанство стало вбудованим антициклічним інструментом в економічній системі провідних високотехнологічних держав. Зростання державних витрат США на військові цілі в 1940–1960-ті рр. забезпечувало підвищувальну економічну кон'юнктуру та сприяло подоланню криз середньострокових економічних циклів; з 1970-х рр. збільшення державних витрат на військові цілі в США стало однією з необхідних умов функціонування економіки. В умовах підвищувальної хвилі V великого циклу М. Кондратьєва динаміка військових витрат у провідних країнах НАТО, РФ та в Китаї відповідає логіці «військового кейнсіанства» (рис. 3).

З початку 2000-х рр., коли почався перехід до знижувальної хвилі кондратьєвського циклу, в США та РФ процент військових витратів у ВВП досить різко зріс. Цю тенденцію відтворює і Китай, однак у більш згладженій формі. Динаміка цього показника для Великої Британії, Франції, Італії, Німеччини має спадаючий характер, що свідчить про меншу роль військового сектора в соціально-економічному розвитку цих країн.

Встановлено, що, незважаючи на проголошений перехід до постіндустріального суспільства, курс на ресурсозбереження та охорону навколишнього середовища, динаміка щорічних темпів приросту викидів CO₂ на душу населення як у масштабах світової економіки, так і в масштабах провідних країн світу, зокрема США, відтворює динаміку ВВП на душу населення. Загалом у XX та початку XXI ст. ключовим мотивом упровадження революційних інновацій у капіталістичній економіці є підвищення норми прибутку, тому високий рівень науково-технічного розвитку не забезпечує згладжування негативних соціально-економічних, політичних та воєнно-політичних наслідків циклічних криз економіки, вирішення екологічних проблем, вирішення проблеми міждержавної нерівності навіть в умовах підвищувальної економічної кон'юнктури.

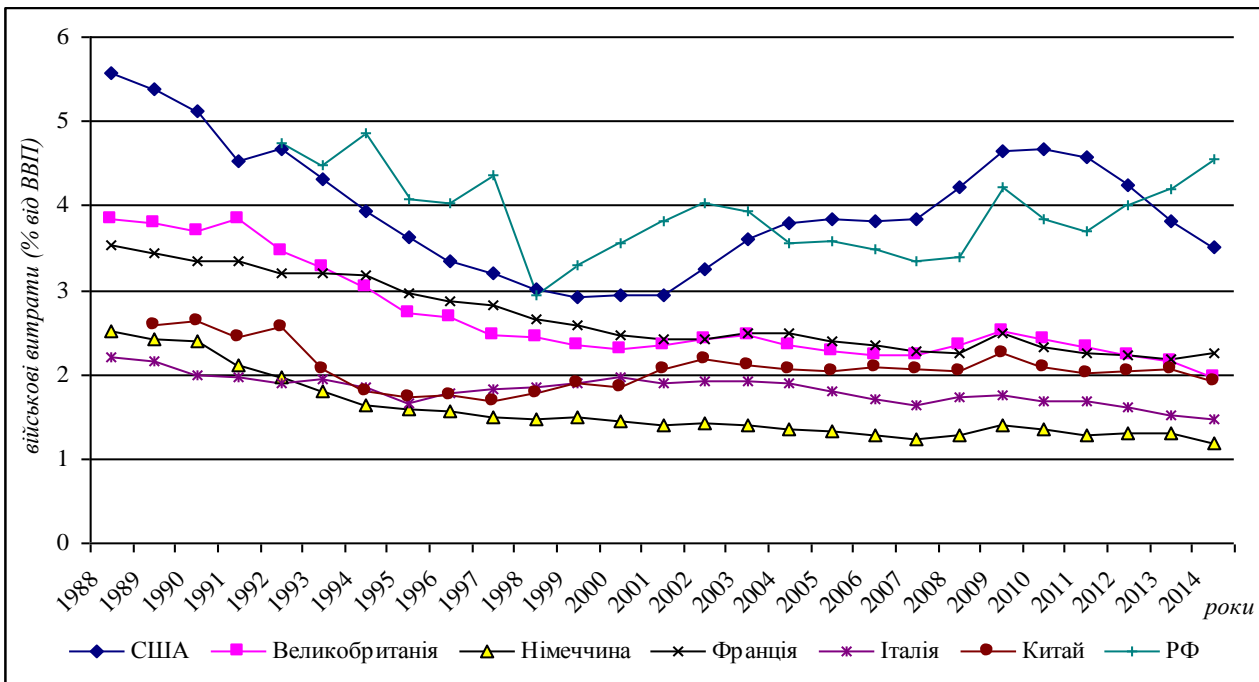

Рис. 3. Динаміка військових витрат провідних країн НАТО, РФ та Китаю

Джерело: побудовано автором на основі даних World Development Indicators. URL: http://databank.worldbank.org/data/views/variableselection/selectvariables.aspx?source=world-development-indicators#c_r

У четвертому розділі – «Інституційна складова соціально-економічних циклів» – представлено науковий підхід до пояснення еволюції економічної теорії, який обґрунтовує циклічний характер її розвитку; обґрунтовано циклічність розвитку економічної та політичної компонент ліберальної ідеології; досліджено взаємодію інституційної архітектури суспільства та суспільної свідомості в кожній з фаз спіралеподібного циклу зміни економічних систем конкретно-історичних форм суспільства.

Розроблено науковий підхід до пояснення еволюції економічної теорії, що обґрунтовує її циклічний характер. Згідно з цим підходом розвиток економічної теорії розглядається як вбудований у спіралеподібні довгострокові соціально-економічні цикли капіталізму; економічна теорія розглядається як особлива форма

суспільного інституту, що на сьогодні перебуває в стані кризи, при цьому її предмет має здатність трансформуватися відповідно до змін форм капіталізму; також у процесі розгортання кожного з кондратьєвських циклів протягом ХІХ – початку ХХІ ст. економічна теорія залишалась важливою інституційною основою капіталістичного суспільства завдяки своїй здатності утворювати нову форму економічного лібералізму та сприяти створенню нової форми політичного лібералізму (табл. 2). В умовах раннього капіталізму предметом економічної теорії, що розвивалася представниками меркантилізму, була сфера торгівлі й грошового обігу, включеність проблеми соціально-економічної циклічності в предмет економічної теорії проявлялася в дослідженні економічної кон'юнктури: активний торговельний баланс, фактор внутрішнього попиту.

Таблиця 2

Соціально-економічні цикли та етапи трансформації лібералізму

Номер кондратьєвського циклу	Особливості розвитку економічного лібералізму	Особливості розвитку політичного лібералізму
I (з кінця 1780-х рр. до 1844–1851 рр.)	I етап: зародження (друга половина ХVІІІ ст.), становлення, досягнення найвищої точки розвитку в класичній політекономії (1776 р. – 1820-ті рр.); криза класичної політекономії (з 30-х років ХІХ ст.); зародження соціального лібералізму (середина ХІХ ст.)	частково I етап: втілення постулатів класичного лібералізму в суспільному житті в ХVІІІ ст.; формування єдиної для католиків і протестантів ліберальної концепції держави (початок ХІХ ст.)
II (з 1844–1855 рр. до 1890–1896 рр.)	II етап: розвиток маржиналізму (1870–1890-ті рр.)	II етап: визнання ідей соціального лібералізму та реалізація їх у політичній практиці (із другої половини ХІХ ст. до кінця ХІХ ст.)
III (з 1891–1896 рр. до середини 1940-х рр.)	III етап: встановлення домінування неокласичної ліберальної економічної науки (1890–1930-ті рр.)	III етап: соціалізація; демократизація; етатизація; втілення ідей соціального лібералізму в політиці Нового курсу (початок ХХ ст. – 1930-ті рр.)
IV (із середини 1940-х рр. до початку 1980-х рр.)	IV етап: формування теоретичного ядра «неокласичного відродження» в умовах домінування кейнсіанства, розвиток Фрайбурзької школи неолібералізму та концепції соціального ринкового господарства	IV етап: посилення впливу доктрини атлантизму (із другої половини ХХ ст.)
V (з початку 1980-х рр. до кінця 2010-х рр.)	V етап: неоліберальний поворот в економічній теорії (з кінця 1970-х рр.); поширення економічного лібералізму на пострадянському просторі (з 1990-х рр.); посилення емпіричної спрямованості на тлі кризи неоліберального мейнстриму (з початку 2000-х)	V етап: криза політичного лібералізму; консервативний поворот у політиці провідних країн (початок 1980-х рр.); посилення атлантизму, обмеження демократії (з 1980-х і понині)

Джерело: розроблено автором.

Економічна теорія індустріального капіталізму розвивалася переважно представниками класичної політекономії та марксизму. Предмет економічної теорії

для класичної політекономії – сфера торгівлі й грошового обігу, проблема циклічності економіки розглядалася в аспекті криз недоспоживання; для марксизму того часу основний предмет дослідження – виробничі відносини, протиріччя капіталізму, а соціально-економічна циклічність розглядалась з позицій діалектики продуктивних сил і виробничих відносин та теорії криз надвиробництва. Для постіндустріального капіталізму характерне домінування неокласичного мейнстріму, що предметом економічної теорії визнає раціональну діяльність винятково в рамках ринкового господарства, а циклічність економіки досліджує переважно в рамках теорій рівноважного ділового циклу та з урахуванням видів рівноваги ринкової економіки залежно від тривалості аналізованого часового періоду. Водночас для неортодоксальних теорій (окремі напрями інституціоналізму, еволюційна економіка, економічна генетика та ін.) предметом економічної теорії є еволюційні процеси в економіці, а циклічність соціально-економічного розвитку вони пов'язують з розбалансованістю інституційних та економічних процесів, ядром саморозвитку економіки, зміною техніко-технологічних парадигм та періодів домінування технологічних укладів.

Сучасна криза економічної теорії проявляється за такими напрямками: 1) надмірний раціоналізм мейнстріма економічної науки в трактуванні економічних процесів та ролі в них окремого індивіда; 2) відсутність консенсусу відносно сутності самого предмета економічної науки, 3) науковим школам, які приділяють пильну увагу фундаментальному вивченню сутності предмета економічної теорії, а також внутрішніх механізмів соціально-економічної динаміки, відведене місце на інформаційній периферії; 4) діалектичний метод пізнання застосовується переважно представниками гетеродоксних теорій і не затребуваний мейнстрімом.

Почавши свій шлях як суспільний інноватор у XVI ст., лібералізм у XXI ст. не сформував нової конструктивної суспільної ідеології, що вкрай необхідна для виходу із сучасної цивілізаційної кризи, насамперед для подолання економічної кризи та переходу до підвищувальної хвилі VI кондратьєвського циклу.

Встановлено, що економічна наука як складова інституційної архітектури вбудована в соціально-економічну циклічність капіталістичного суспільства, її розвиток пов'язаний з розгортанням кондратьєвських циклів. Аналіз хронології розроблення та видання базисних праць з економічної теорії а також вивчення провідних тенденцій розвитку економічної науки у період кінець XVIII – початок XXI ст. (табл. 3) став основою для таких висновків: 1) в умовах підвищувальних хвиль I, II, III кондратьєвських циклів ліберальні економічні теорії займали домінуюче положення в науці та в суспільній свідомості, формувалось чергове методологічне ядро нової хвилі економічного лібералізму; на знижувальних хвилях трьох перших кондратьєвських циклів сформувались теорії, що критикують ліберальні засади, посилювався їхній вплив у науці та в суспільній свідомості; 2) у період розгортання IV кондратьєвського циклу відбулась тимчасова, обумовлена світовою кризою 1930-х рр. модифікація циклу розвитку економічної науки – на підвищувальній хвилі домінувало кейнсіанство, на знижуваль-

ній відбулась неоліберальна революція; 3) вихідний характер циклічності розвитку економічної теорії в умовах V кондратьєвського циклу відновлюється.

Таблиця 3

Хвилі економічного лібералізму та теорій, що критикують ліберальні засади, у процесі розгортання великих циклів М. Кондратьєва

Хвилі великих циклів М. Кондратьєва	Період розгортання	Характеристика тенденцій розвитку економічної науки
I цикл		
підвищувальна	з кінця 1780 рр. до 1810 – 1817 рр.	Ліберальні теорії: Досягнення найвищої точки розвитку класичної політичної економії в працях А. Сміта – засновника економічного лібералізму, завершення формування смітіанської теоретичної системи в працях Д. Рікардо
знижувальна	з 1810–1817 рр. до 1844–1851 рр.	Розвиток теорій, що критикують ліберальні засади, в працях Сен-Сімона, К.А. де Рувруа, Ш. Фур'є, Р. Оуена, У. Томпсона, К. Маркса
II цикл		
підвищувальна	з 1844–1855 рр. до 1870–1875 рр.	Ліберальні теорії: Маржиналістська революція – наукові ідеї К. Менгера, У. Джевонса та ін.
знижувальна	з 1870–1875 рр. до 1890–1896 рр.	Розвиток теорій, що критикують ліберальні засади, в працях К. Маркса, Ф. Енгельса, М. Туган-Барановського та ін.
III цикл		
підвищувальна	з 1891–1896 рр. до 1914–1920 рр.	Ліберальні теорії: Становлення неокласичного напрямку в економічній теорії – А. Маршал, В. Парето, Дж. Кларк та ін.
знижувальна	з 1914–1920 рр. до середини 1940-х рр.	Розвиток теорій, що критикують ліберальні засади, в працях А. Парвуса, Р. Люксембург, М. Кондратьєва, Дж.М. Кейнса, Т. Веблена та ін.
IV цикл		
підвищувальна	з середини 1940-х рр. до кінця 1960-х рр.	Домінування неокейнсіанських теорій і неокласичного синтезу: Р. Харрод, Є. Домар, Е. Хансен, Дж. В. Робінсон, Дж. Хікс, П. Самуельсон та ін. Формування теоретико-методологічних підґрунть для неоліберального повороту – Ф. Хайек, Л. Мізес, М. Фрідмен та ін.
знижувальна	з кінця 1960-х рр. до початку 1980-х рр.	Неоліберальний поворот в економічній теорії , що відобразився не тільки в економічній політиці «рейганоміки» і «тетчеризму», але й у присудженні нобелівських премій теоретикам неолібералізму: Ф. Хайек (нобелівська премія 1974 року), М. Фрідмен (нобелівська премія 1976 року), а також творцям неокласичних теорій економічного зростання Дж. Міду (нобелівська премія 1977 року) і Р. Солоу (нобелівська премія 1987 року); теоретичне ядро неоліберального повороту: неоавстрійська школа, монетаристи, школа «раціональних очікувань», економічна теорія пропозиції
V цикл		
підвищувальна	з початку 1980-х рр. до початку 2000-х рр.	посилення ролі неоліберального напрямку в економічній теорії: - домінування неоліберальних теорій, незважаючи на ознаки кризи економічного мейнстріму, що проявилися наприкінці ХХ ст.; - поширення ринкового фундаменталізму в економічній теорії та практиці
знижувальна	з початку 2000-х рр. до кінця 2010-х рр.	посилення тенденції критики неолібералізму: - посилення критики ринкового фундаменталізму, - критика Вашингтонського консенсусу, - відродження інтересу до праць К. Маркса

Джерело: розроблено автором.

Здійснено аналіз хронології публікацій найбільш значущих для формування ліберальних теорій та теорій, що критикують ліберальні засади, наукових праць, що не охоплює весь спектр наукових поглядів, однак виявляє загальні тенденції. При цьому встановлено, що в умовах знижувальної хвилі IV кондратьєвського циклу у працях Ф. Хайєка, Л. Мізеса, М. Фрідмена відбувалося досить активне формування теоретико-методологічних основ неоліберального повороту, що відбувся на початку 1980-х років.

Обґрунтовано, що одним із малодосліджених інституційних протиріч, які обумовлюють циклічний розвиток економічних систем усіх історичних форм суспільства, є протиріччя між суспільною свідомістю та інституційною архітектонікою. Їх суперечлива взаємодія змінюється в кожній з фаз спіралеподібного циклу розвитку економічної системи: у фазі формування відбувається трансформація способу мислення відповідно до нових економічних та інституційних умов і оволодіння ним суспільної свідомості; у фазі розвитку способів мислення і способів господарювання є адекватними, що створює синергетичний ефект і є основою саморозвитку; у фазі розкладання посилюються опортуністичні способи мислення, починається процес руйнування цілісності масової свідомості, входження її у протиріччя з інституційною архітектонікою, вирішення якого у сукупності з вирішенням інших вагомих протиріч приводить до формування нової економічної системи та нової форми суспільства, а також до зміни ієрархії суспільних інститутів.

Сучасна інституційна архітектоніка суспільного буття представлена єдністю різноманіття суспільних інститутів, які є перетвореними формами суспільних інститутів, що існували також і у всіх раніше відомих формах суспільства. В процесі діалектичного розвитку економічних систем конкретно-історичних форм суспільства відбувається перебудова ієрархії суспільних інститутів та зміна їхніх функцій відповідно до трансформацій вихідного економічного відношення та мети суспільного відтворення конкретної форми суспільства.

У п'ятому розділі – **«Актуальні форми соціально-економічних циклів в плановій економіці та в умовах ринкових трансформацій в Україні»** – обґрунтовано існування у структурі відтворювальної динаміки воєнно-економічного циклу; виявлено особливості середньострокових циклів радянської планової економіки у 1928–1990 рр.; визначено роль техніко-технологічних процесів у формуванні довгострокової динаміки планової радянської економіки; досліджено особливості циклічності економіки України, що модифікована трансформаційною кризою; визначено фази циклу економіки України; обґрунтована наявність циклічної складової політико-економічних процесів в Україні.

З другої половини XIX ст. вплив воєн на соціально-економічну динаміку набув більш масштабного характеру. Результати світових, а також регіональних воєн визначають нову конфігурацію геополітики та впливають на світову економічну кон'юнктуру. Із другої половини XIX ст. і протягом XX ст. Росія та Німеччина стали країнами, які у найбільш яскравій формі виражали протистояння, що періодично загострювалося у світовому політико-економічному просторі. У Росії та СРСР послідовність подій, що формують воєнно-економічний цикл, представлена таким чином (табл. 4):

Таблиця 4

Воєнно-економічні цикли соціально-економічної системи Росії та СРСР

Війна	Суспільно-економічні реформи	Суспільно-політичні трансформації
Кримська війна 1853–1856 рр.	Селянська реформа 1861 р., земська, судова, освітня й військова реформи 1860-х – початку 1870-х рр. Реформи Вігте-Столипіна: з 1897 р. до 1910 р.	Революція 1905–1907 рр., Революція 1917 р.
Перша світова війна 1914–1918 рр.	Воєнний комунізм – з 1918 р. НЕП – з 1921 р. Індустріалізація, колективізація, запровадження п'ятирічних планів розвитку народного господарства – з кінця 1920-х рр.	—
Друга світова війна 1939–1945 рр.	Продовження індустріалізації. Реформи Хрущова-Косигіна: з 1953 р. до 1970 р. Реформи Горбачова з 1985 р.	Розвал СРСР в 1991 р.

Джерело: розроблено автором.

Під час воєн відбувається оцінка ефективності соціально-економічних систем протиборчих сторін. Відповіддю на результат війни є переосмислення та модернізація стратегії соціально-економічного розвитку, яка реалізується в ході чергових соціально-економічних реформ. Індикатором успіху таких реформ слід вважати економічне піднесення та здатність уникнути соціальних потрясінь, революцій та руйнування інституту держави, а також здатність перемогти в черговій війні. У Німеччині розвиток подій, що утворюють воєнно-економічний цикл, відбувався в такій послідовності (табл. 5):

Таблиця 5

Воєнно-економічні цикли соціально-економічної системи Німеччини

Війна	Суспільно-економічні реформи	Суспільно-політичні трансформації
Франко-пруська війна (1870–1871 рр.)	до 1878 р. – політика фритредерства в умовах централізації влади монархом, з 1879 р. – економічна політика протекціонізму, монополізація, мілітаризація	1918 р. – Листопадова революція, встановлення Веймарської республіки
Перша світова війна (1914–1918 рр.)	з 1919 р. – економічна криза та політична нестабільність, з 1924 р. – економічна стабілізація завдяки плану Дауеса, з 1933 р. – економічна політика фашизму: мілітаризація економіки, чотирирічне планування економіки, централізоване керування економікою, примусове синдикування, зростання держсектора	1945 р. – окупація та розпад держави
Друга світова війна (1939–1945 рр.)	кінець 1940-х рр. – реформи Л. Ерхарда, що поєднують лібералізацію з побудовою соціальної держави; з 1980-х рр. – неоконсервативний поворот в економічній політиці	1990 р. – об'єднання Німеччини

Джерело: розроблено автором.

Отже, воєнно-економічний цикл складається з трьох фаз: 1) війна – циклоутворююча фаза, під час розгортання якої відбувається оцінка ефективності та життєздатності соціально-економічної системи, 2) фаза післявоєнного реформування, що поєднує розв'язання виявлених війною суперечностей та формування протиріч, які виникають на новій післявоєнній основі; 3) фаза накопичення критичної маси нового комплексу суперечностей соціально-економічної системи, що приводить до розв'язання нової війни.

Встановлено, що протиріччя, які зумовлюють періодичні кризи капіталістичного товарного господарства, проявляли себе в перетвореній формі в плановій економіці (табл. 6).

Таблиця 6

Протиріччя суспільного відтворення в умовах ринкової та планової економіки

Ринкова економіка	Планова економіка
Протиріччя між вартістю та додатковою вартістю, що проявляється у формі протиріччя між суспільним характером виробництва вартості та приватнокапіталістичним способом її привласнення	З 1970-х рр. проявляється перетворена форма протиріччя між характером виробництва вартості та способом її привласнення – суспільний спосіб виробництва вартості та присвоєння її частини на основі влади-власності партійної номенклатури, розвиток тіньової економіки
Протиріччя між пропозицією та попитом, яке породжує циклічні кризи надвиробництва: пропозиція > попит	Протиріччя між пропозицією та попитом, що породжує часткові кризи надвиробництва в окремих галузях: пропозиція > попит. Протиріччя між пропозицією та попитом, що породжує кризи дефіциту: попит > пропозиція
Протиріччя між організованістю на рівні суб'єкта господарювання та відсутністю єдиного плану організації всього суспільного виробництва	З 1970-х рр. – формування протиріччя між орієнтирами п'ятирічних планів розвитку народного господарства на нарощування обсягів виробництва та модернізаційними потребами суб'єктів господарювання

Джерело: розроблено автором.

Протиріччя суспільного відтворення в ринковій економіці є підґрунтям розгортання соціально-економічних циклів. Під час циклічних криз відбувається часткове вирішення протиріч капіталістичної економіки, а невирішені протиріччя суспільного відтворення в плановій економіці СРСР накопичувалися та стали підґрунтям її руйнування.

На динаміку планової економіки впливали такі фактори: система планування розширеного відтворення, що ґрунтувалася на взаємопов'язаних у часі планах; темп і масштаби впровадження досягнень науково-технічного прогресу; світова економічна кон'юнктура; потужні воєнні та політичні фактори. В сукупності ці фактори обумовили розгортання особливої форми економічних циклів, існування яких підтверджують статистичні дані щодо динаміки промислового виробництва в СРСР. Такі цикли проявлялись у згладженій формі та мали дві фази – знижувальну та підвищувальну і розгорталися протягом 5 років. У довгостроковій соціально-економічній динаміці СРСР слід виділити такі періоди: 1) індустріалізація, що почалася в кінці 1920-х рр., відповідала 4-му технологічному ук-

ладу, який встановлювався в той час у розвинених країнах, і забезпечила тривалу підвищувальну тенденцію в радянській економіці (швидке зростання упродовж 1930-х – середини 1950-х рр., яке було перерване в 1941-1942 рр. та відновлене в 1943 р.; стабільне зростання із середини 1950-х рр. до середини 1970-х рр.); 2) нарощування в СРСР обсягів виробництва та експорту продукції 2-го, 3-го, 4-го технологічних укладів (табл. 7), застосування застарілих техніки та технологій в 1970–1980 рр., що стало підґрунтям кризи та занепаду планової економіки. Причиною занепаду планової економіки стали недостатньо ефективні заходи з вирішення її внутрішніх протиріч, що загострилися вже в 1970–1980-ті рр. Остаточо напрям руху до політико-економічної кризи, яка призвела до розвалу планової економіки, визначився у 1970-х рр., коли почалося відставання від процесів впровадження технологій виробництва 5-го технологічного укладу, що вже відбувалися у передових капіталістичних країнах.

Таблиця 7

Структура експорту та імпорту СРСР, %

Номер і період п'ятирічного плану	Рік	Паливо та електроенергія		Руди, концентрати, метали та вироби з них		Машини, устаткування та транспортні засоби	
		експорт	імпорт	експорт	імпорт	експорт	імпорт
	1922/1923 р.	7,8	3,8	4,4	8,8	0,2	21,4
4-й технологічний уклад – 1930–1970 рр.							
3-й, 1938–1942 рр.	1940 р.	13,2	6,5	4,1	26,6	2,0	32,4
4-й, 1946–1950 рр.	1950 р.	3,9	11,8	10,8	14,1	12,3	22,4
6-й, 1956–1960 рр.	1960 р.	16,2	4,2	20,2	15,6	20,7	31,1
8-й, 1966–1970 рр.	1970 р.	15,6	2	19,6	9,6	21,5	35,6
(підвищувальна хвиля IV великого циклу: з середини 1940-х рр. до кінця 1960-х рр.)							
5-й технологічний уклад – 1970–2010 рр.							
9-й, 1971–1975 рр.	1975 р.	31,4	3,9	14,3	11,6	18,7	33,9
10-й, 1976–1980 рр.	1980 р.	46,9	3	8,8	10,8	15,8	33,9
11-й, 1981–1985 рр.	1985 р.	52,8	5,3	7,5	8,4	13,6	37,2
(знижувальна хвиля IV великого циклу: з кінця 1960-х рр. до початку 1980-х рр.)							
5-й технологічний уклад 1970–2010 рр.							
12-й, 1986–1990 рр.	1989 р.	39,9	3,0	10,5	7,3	16,4	38,5
(підвищувальна хвиля V великого циклу: з початку 1980-х до початку 2000-х рр.)							

Джерело: розроблено автором на основі даних *Внешняя торговля СССР. 1922–1981: юбилейный статистический сборник / М-во внеш. торговли. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 193 с.; Внешняя торговля СССР в 1985 г.: стат. сб. / М-во внеш. торговли. – М.: Финансы и статистика, 1986. – 279 с.; Внешние экономические связи СССР в 1989 г.: стат. сб. / Министерство внешних экономических связей СССР, Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 302 с.*

В умовах трансформаційних економік, що утворилися після розвалу планової економіки, з'явилися нові форми соціально-економічних циклів. На основі аналізу динаміки макроекономічних показників та динаміки політико-економічних процесів протягом 1990-х – початку 2010 рр. доведено існування середньострокових економічних та політичних циклів в Україні. Трансформаційна криза вплинула на розгортання фаз економічного циклу в Україні, тому критерії переходу від однієї фази до наступної відрізняються від їх загальноприйнятого

розуміння. До цього часу ВВП України не досяг рівня 1990 р., тому динаміка реального ВВП щодо ВВП 1990-го р. стала основним критерієм виділення фаз циклу (рис. 4).

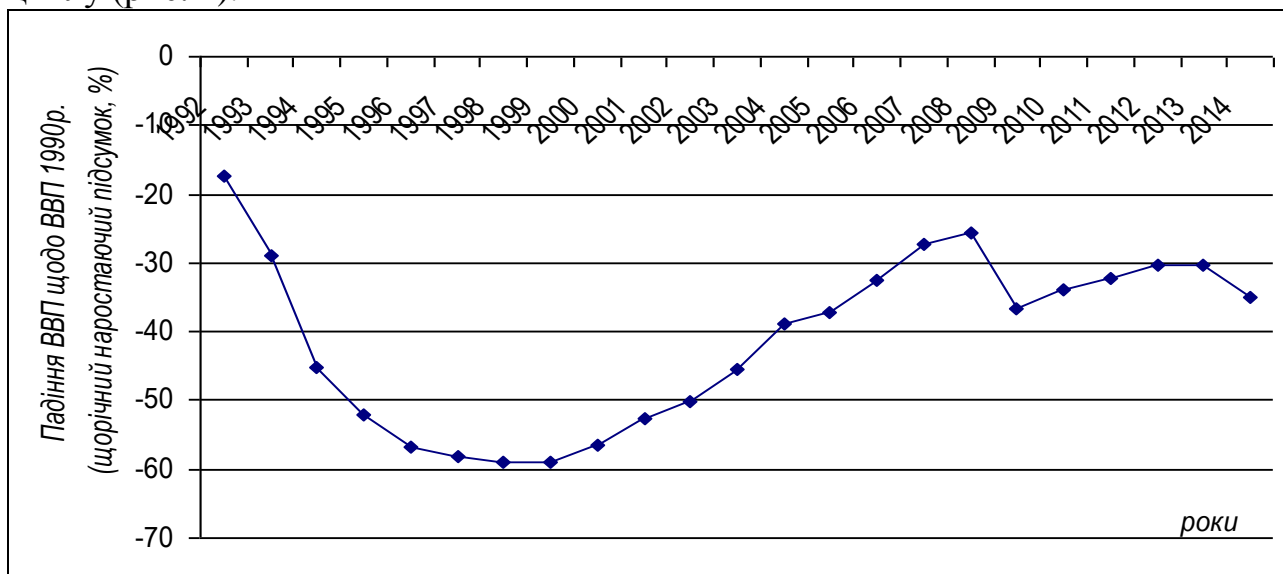

Рис. 4. Динаміка падіння реального ВВП щодо ВВП 1990 р.
(наростаючий підсумок)

Джерело: розраховано і побудовано автором на основі даних World Development Indicators <http://databank.worldbank.org/data/views/variableselection/selectvariables.aspx?source=world-development-indicators#>

Інверсійний характер інституційних перетворень, кількарізкові зміни державної стратегії модернізації української соціально-економічної системи, посилення науково-технічного відставання, наростання демодернізаційних тенденцій у всіх сферах економіки, науки та суспільства обумовили вповільнення економічної циклічності, тому середньостроковий цикл в Україні склав 18 років, а не 10–12. Його фази розгорталися у такій хронологічній послідовності: криза – з 1991 р. по 1996 р.; депресія – з 1997 р. по 1999 р.; поживлення – з 2000 р. по 2003 р.; економічний підйом – з 2004 р. по 2008 р. В 2009 р. розгорнулася криза, яка відкрила фазу нестійкої депресивно-кризової динаміки в Україні, що триває дотепер.

В Україні протягом 1993–2013 рр. розгорнулося два повних політичних цикли, що стали важливою циклічною складовою політико-економічних процесів в Україні та здійснили вплив на економічну політику та економічну кон'юнктуру в країні. При цьому циклоутворюючою фазою була політична криза, часткове подолання якої відбувалося шляхом позачергових виборів президента та змін орієнтирів зовнішньої політики і трансформації економічного курсу, що слідували за ними. Перший цикл складався з таких фаз: 1) політична криза 1993–1994 рр., 2) вибори президента, що порушували законодавчо визначену хронологію електорального процесу (1994 р.); 3) стійкий електоральний процес, що включав чергові вибори президента (1995–2003 рр.). Другий цикл розпочався з політичної кризи 2004 р. (перша фаза), потім слідували вибори президента, що порушували законодавчо визначену хронологію електорального процесу (друга фаза, 2004 р.), після чого розпочався електоральний процес, що включав чергові

вибори президента (третя фаза, 2005–2013 рр.). Визначальну роль у розгортанні політичних криз в Україні відіграють внутрішні протиріччя, які виникли в процесі формування великої приватної власності і призводять до періодичного загострення протистояння політико-економічних еліт, та внутрішні протиріччя, які сформувалися в процесі збідніння переважної більшості громадян України, що відображається, насамперед, у невдоволеності населення темпами і якістю соціально-економічних трансформацій.

ВИСНОВКИ

У дисертації розв'язано наукову проблему – розкрито логіко-історичні підґрунтя соціально-економічних циклів як систему протиріч між різношвидкісними змінами техніко-технологічних, соціально-економічних та інституційних складових відтворювальної динаміки, що обумовлюють особливості циклічного руху на різних етапах розвитку суспільства.

Це дало можливість сформулювати такі висновки:

1. Протиріччя між техніко-технологічною, соціально-економічною та інституційною складовими відтворювальної динаміки є логіко-історичними підґрунтями соціально-економічних циклів. Зовнішнім проявом цих протиріч є відмінності у темпах змін цих складових відтворювальної динаміки, що приводить до періодичного виникнення криз і стрибкоподібних якісних перетворень як закономірної форми подолання протиріч суспільного розвитку і формування циклічного характеру соціально-економічної динаміки.

2. Логіко-історична послідовність виникнення, розвитку, актуалізації певних домінуючих форм соціально-економічних циклів на кожному з історичних етапів суспільного розвитку підтверджує безперервність циклічної соціально-економічної динаміки, її ускладнення та наростання різноманіття. В історичній ретроспективі, а також у сучасних умовах соціально-економічний розвиток має циклічну спіралеподібну форму, що утворюється на основі циклічного відновлення фаз формування, розвитку та розкладання економічних систем конкретно-історичних форм суспільства. Фундаментальну основу цього процесу формують колоподібні цикли суспільного відтворення в натурально-господарських системах і спіралеподібні соціально-економічні цикли в індустріально-ринковій економіці, у якій підвищувальна та знижувальна тенденції мають власну економічну основу у відмінностях динаміки вартісних і натурально-речових форм капіталу.

3. Історична ретроспектива зміни економічних систем конкретно-історичних форм суспільства підтверджує здатність суспільно-економічних систем до саморозвитку на циклічній основі, яка формується накопиченням та вирішенням внутрішніх протиріч відтворювальної динаміки. Для визнання процесу циклічним необхідною умовою є відновлення певних фаз саморозвитку, при цьому кількість фаз і форма їх розгортання для різних циклів може бути різною.

4. Соціально-економічна циклічність тією чи іншою мірою представлена в науковій спадщині всіх історичних етапів суспільного розвитку. Слід виділити такі етапи розвитку теоретичного відтворення соціально-економічних циклів:

1) протонаукові погляди на циклічність (окремі найдавніші релігійні культу, космогонічні міфи, що ґрунтувалися на ідеї циклічності); 2) наукове осмислення циклічності буття в працях філософів осьового часу; 3) період занепаду циклічного підходу в умовах європейського Середньовіччя; 4) відновлення ідей циклічності суспільного розвитку в епоху Відродження; 5) актуалізація економічної складової циклічності суспільного розвитку у наукових працях періоду становлення капіталізму; 6) формування фундаментальних концепцій соціально-економічної циклічності в умовах індустріальної економіки; 7) суперечливий розвиток теорій соціально-економічних циклів в сучасних умовах.

5. Наука з певним часовим лагом реагує на появу нових форм соціально-економічних циклів. У дослідженні соціально-економічної циклічності в ХІХ–ХХІ ст. більшою мірою був зроблений акцент на економічній складовій, що відповідає економічній системі, яка ґрунтується на товарно-грошових відносинах, капіталістичній формі суспільства. В економічній науці розроблені теорії циклічності, які розрізняються за часовим періодом (теорії коротко-, середньо-, довгострокових циклів), акцентом на внутрішньо обумовлених або зовнішніх факторах циклічності (ендогенні або екзогенні теорії) та іншими ознаками. При цьому ендогенні та екзогенні теорії є взаємодоповнювальними: кожна з екзогенних теорій – певний історично обумовлений спосіб пояснення циклічності економіки, що надає перевагу дослідженню зовнішніх факторів та є стосовно них практично дійсною абстракцією; ендогенні теорії – ланки руху від абстрактного до конкретного в теоретичному відтворенні внутрішніх механізмів циклічного саморозвитку економіки.

6. Соціально-економічні цикли представлені єдністю різноманітних форм їх розгортання. На кожному з історичних етапів суспільного розвитку актуалізувалась певна домінуюча форма соціально-економічних циклів, що здійснювала вирішальний вплив на соціально-економічну динаміку. Встановлення домінування певної форми соціально-економічних циклів відповідало рівню науково-технічного та господарського розвитку, особливостям інституційної архітекτονіки конкретно-історичної форми суспільства. У доіндустріальному суспільстві домінуючою формою розгортання циклів був політичний цикл: основні соціально-економічні протиріччя аграрної економіки виникали у зв'язку із правом власності на землю, що визначалося в цей період суспільного розвитку безпосередньо інститутами політичної влади. Зародження капіталістичної економіки, яке характеризується провідною роллю торгівлі, динамічним розвитком товарно-грошових відносин, посиленням впливу торговельної буржуазії на соціально-економічні процеси, визначило актуалізацію довгострокового циклу цінових коливань як домінуючої форми циклічності в умовах торговельного капіталізму як перехідного етапу. Посилення ролі науково-технічного прогресу в суспільному розвитку, перехід від мануфактурного до промислового виробництва обумовили формування промислових циклів, їхню актуалізацію та встановлення їхнього домінування в умовах індустріального капіталізму. Промислові цикли стали основою для формування довгострокових циклів економічної

кон'юнктури. У міру розвитку капіталістичного суспільства довгострокові соціально-економічні цикли, зокрема довгострокові цикли економічної кон'юнктури, посилювали свій вплив на техніко-технологічну, інституційну, соціальну та політичну (включаючи воєнно-політичну) динаміку. В умовах постіндустріального капіталізму в довгостроковому соціально-економічному циклі, що став актуальною домінуючою формою соціально-економічних циклів, з усе більшою силою проявляється динамізм науково-технічного прогресу, а інноваційні технології виробництва та обміну забезпечують функціонування циклічного механізму саморозвитку капіталістичної економіки провідних країн. Фінансіалізація економіки, посилення впливу політичних факторів в умовах глобалізації, формування мережевого суспільства ускладнюють процеси подолання глибоких циклічних криз економіки, що мають комплексний характер, і роблять перехід від знижувальної до підвищувальної хвилі кондратьєвських циклів більш складним завданням.

7. В економічній системі капіталістичного суспільства науково-технічний розвиток є однією з найважливіших детермінант соціально-економічних циклів та сам набуває циклічної форми. Циклічні економічні процеси та науково-технічний розвиток мають спільну основу (революційні інновації, що є фактором циклів економічних та циклічності науково-технічного розвитку), близькі хронологічно, але відрізняються за формою прояву: форма прояву циклічності економічних процесів – кондратьєвські цикли; форма прояву циклічності науково-технічного розвитку – зміна техніко-економічних парадигм, а також зміна технологічних укладів. У ХХ та на початку ХХІ ст. посилилась мілітарна компонента науково-технічного прогресу, що отримало своє застосування не тільки в системі суспільного відтворення, але і в економічній політиці регулювання економічного циклу (військове кейнсіанство), зокрема державні витрати на військові цілі у високорозвинених країнах використовуються як інструмент нагнітання економічної кон'юнктури.

8. У капіталістичній економіці науково-технічний прогрес прискорює процеси суспільного виробництва та обміну, що впливає на зміну щільності економічного простору-часу, яку можна оцінити за допомогою показника, що характеризує ефективність економічної системи загалом й використання суспільно необхідного робочого часу зокрема, тобто дозволяє оцінити швидкість плину економічного часу. Аналіз динаміки цього показника для 31 країни протягом 2002–2013 рр. свідчить про те, що нарощування виробництва вартості в капіталістичній економічній системі в умовах відсутності пертурбаційних процесів є незворотним; водночас для країн, що є лідерами за показником щільності економічного простору-часу, характерний високий рівень інноваційного розвитку, а загалом динаміка темпів приросту щільності економічного простору-часу відповідає циклічній динаміці глобальної капіталістичної економіки.

9. Протягом ХХ – початку ХХІ ст. високий рівень науково-технічного розвитку не дозволяє уникнути або ослабити негативні соціально-економічні, політичні та воєнно-політичні наслідки циклічних криз капіталістичної економіки,

вирішити проблеми соціальної нерівності та екологічні проблеми. Військове кейнсіанство стало вбудованим антициклічним інструментом в економічних системах високотехнологічних держав. Загалом у ХХ – початку ХХІ ст. ключовим мотивом впровадження революційних інновацій у капіталістичній економіці залишається підвищення норми прибутку.

10. Розвиток економічної науки має циклічний характер. Особлива роль кондратьєвських циклів у розвитку капіталістичного суспільства проявляється в тому, що перехід від підвищувальної до знижувальної хвилі пов'язаний з інституційними трансформаціями, зокрема з трансформаціями економічної науки. У період розгортання I–III кондратьєвських циклів на підвищувальній хвилі кожного циклу домінували ліберальні економічні теорії, формувалося та розвивалося методологічне ядро наступної форми економічного лібералізму; на знижувальній хвилі виникали теорії, що критикували ліберальні засади, посилювався їхній вплив у науці та у суспільній свідомості. Тимчасова модифікація циклічності розвитку економічної науки відбулася внаслідок глибокої економічної кризи 1930-х рр., тому в період розгортання IV кондратьєвського циклу на підвищувальній хвилі домінувала кейнсіанська економічна теорія, а на знижувальній відбулася неоліберальна революція. Вихідна форма циклічності економічної науки відновилася в період розгортання V кондратьєвського циклу.

11. У процесі розгортання кондратьєвських циклів протягом ХІХ – початку ХХІ ст. економічна теорія не лише чутливо реагувала на зміни підвищувальних та знижувальних хвиль, але й була важливою складовою інституційного забезпечення збереження капіталістичної форми суспільства завдяки своїй здатності утворювати нову форму економічного лібералізму та сприяти створенню нової форми політичного лібералізму в межах кожного кондратьєвського циклу.

12. Вагомість ролі суспільних інститутів у розгортанні соціально-економічних циклів проявляється у суперечливій взаємодії суспільної свідомості та інституційної архітекτονіки, що є одним з малодосліджених інституційних протиріч, які обумовлюють циклічний розвиток економічних систем усіх конкретно-історичних форм суспільства. У фазі формування економічної системи відбувається трансформація способу мислення відповідно до нових економічних та інституційних умов і оволодіння ним суспільної свідомості; у фазі розвитку спосіб мислення і спосіб господарювання є адекватними, що створює синергетичний ефект і є основою саморозвитку; у фазі розкладання посилюються опортуністичні способи мислення, починається процес руйнування цілісності масової свідомості, входження її у протиріччя з інституційною архітектоною, вирішення якого у сукупності з вирішенням інших вагомих протиріч приводить до формування нової економічної системи та нової форми суспільства, а також до зміни ієрархії суспільних інститутів. Ця зміна являє собою часткове вирішення суспільних протиріч, що виражається в появі нового домінуючого соціального класу та поширенні відповідної його інтересам форми власності.

13. У ХХ ст. з'явилися нові форми соціально-економічної циклічності: воєнно-економічний цикл; цикл планової економіки, цикли в трансформаційних економіках. Аналіз хронології розгортання найважливіших воєнно-політичних подій у період друга половина ХІХ–ХХ ст. у країнах, які найбільш яскраво виражали в той час протистояння геополітичних сил, дозволив виділити в структурі відтворювальної динаміки воєнно-економічний цикл, що складається із трьох фаз: війна – циклоутворююча фаза, у якій відбувається оцінка ефективності та життєздатності соціально-економічної системи, фаза післявоєнного реформування, яка поєднує розв'язання виявлених війною суперечностей і формування протиріч, що виникають на новій післявоєнній основі; фаза накопичення критичної маси нового комплексу суперечностей, що призводять до розв'язання нової війни.

14. У ХХ ст., окрім розгортання циклів капіталістичної економіки, в альтернативній їй плановій економіці, в 1928–1990 рр. існувала особлива форма циклічності – п'ятирічні цикли, що склалися з двох фаз – підвищувальної та знижувальної. Розгортання циклів у плановій економіці підтверджує, що циклічність є формою суспільного розвитку незалежно від виду економічної системи. У довгостроковому періоді економічний підйом в плановій економіці відбувався в умовах, коли її техніко-технологічний базис відповідав домінуючому в розвинених капіталістичних країнах технологічного укладу. У 1970-ті рр., коли розвинені країни здійснювали перехід до 5-го технологічного укладу, в плановій економіці почалося уповільнення процесів техніко-технологічного оновлення, що виражалось у нарощуванні обсягів виробництва та експорту продукції 2-го, 3-го, 4-го технологічних укладів, що призвело до занепаду планової економіки.

15. Руйнування планової економіки обумовило розгортання глибокої трансформаційної кризи перехідних економік на початку 1990-х рр., що вплинуло на форму циклічності соціально-економічних процесів, які відбуваються у пост-планових економіках. Зокрема в Україні трансформаційна криза змінила якісну та кількісну характеристики фаз циклу та критерії переходу від однієї фази до іншої. Протягом 26 років розвитку економіки України на ринковій основі не досягнуто рівень соціально-економічного розвитку 1990-го р., що ускладнює завдання виділення фаз економічного циклу. На основі аналізу динамізму падіння ВВП щодо ВВП 1990 р., динаміки щорічних темпів приросту реального ВВП, рівня безробіття, рахунку поточних операцій платіжного балансу та інших показників виділено чотири фази економічного циклу в Україні: криза – з 1991 по 1996 р.; депресія – з 1997 по 1999 р.; пожвавлення – з 2000 по 2003 р.; економічний підйом – з 2004 по 2008 р. Криза 2009 р. має циклічну та глобально-трансформаційну компоненти та відкриває фазу нестійкої депресивно-кризової динаміки в Україні.

16. Політико-економічні процеси в Україні набувають особливої циклічної форми, яка здійснює вплив на економічну політику та економічну кон'юнктуру в Україні та складається з таких фаз: 1) політична криза; 2) вибори, що порушують законодавчо визначену хронологію електорального процесу; 3) відносно стійкий електоральний процес, що включає чергові вибори

президента. Циклоутворюючою фазою такого циклу є політична криза, соціально-економічні підґрунтя якої полягають у загостренні протиріч політико-економічних еліт, невдоволеності населення темпами та якістю соціально-економічних трансформацій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Подлесная В.Г.* Логико-исторические основания формирования социально-экономических циклов: монография / В.Г. Подлесная. – НАН Украины, ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины». – К., 2017. – 444 с.
2. *Подлесна В.Г.* Взаємозв'язок циклічності інституційних і соціально-економічних трансформацій в Україні / В.Г. Подлесна // Інституційні трансформації соціально-економічної системи України : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України Гриценка А.А.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозування НАН України». – К., 2015. – 274 с., С. 63–76.
3. *Подлесна В.Г.* Інноватори, інститути, ринок та держава в інноваційній економіці / Подлесна В.Г. // Інноваційна Україна 2020: Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця та ін.; НАН України. – К., 2015. – 336 с., С. 16–21 (*особистий внесок – обґрунтовано роль особистості-інноватора, інституту держави та ринку у розвитку інноваційної економіки*).
4. *Подлесная В.Г.* Динамика нормы прибыли в социально-экономических циклах / В.Г. Подлесная // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2013. – №4. – Серия «Экономика и управление». – С. 72–75. (РІНЦ).
5. *Подлесная В.Г.* Развитие либерализма в контексте социально-экономических циклов / В.Г. Подлесная // Философия хозяйства – журнал Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова. – 2014. – № 4 (94). – С. 133–143. (РІНЦ).
6. *Podlesnaya V.* Irreversibility and cyclicity of the socio-economic processes / V. Podlesnaya // Humanities in the 21st century: scientific problems and searching for effective humanist technologies. CA, USA, B&M Publishing, 2016. – P. 127–134.
7. *Подлесна В.Г.* Інституційні основи впливу політики воєнного кейнсіанства на розвиток соціально-економічних циклів / В.Г. Подлесна // Економічна теорія. – 2013. – №2. – С. 74–87. (РІНЦ).
8. *Подлесна В.Г.* Соціально-економічні цикли у плановій економіці / В.Г. Подлесна // Економічна теорія. – 2014. – №1. – С. 61–75. (РІНЦ).
9. *Подлесная В.Г.* Экономические циклы: объективный характер и теории / А.А. Гриценко, В.Г. Подлесная // Економічна теорія. – 2014 – № 3. – С. 99–115 (*особистий внесок – розвинуто класифікацію теорій соціально-економічної циклічності, розглянутих в історичній ретроспективі їх розвитку*) (РІНЦ).
10. *Подлесна В.Г.* Соціально-економічні цикли: історичні форми і державне регулювання / А.А. Гриценко, В.Г. Подлесна // Економічна теорія. – 2015. – № 1. – С. 89–99 (*особистий внесок – обґрунтовано актуалізацію історичних форм соціально-економічних циклів*) (РІНЦ).

11. *Подлесная В.Г.* Циклический характер экономической динамики в Украине / В.Г. Подлесная // Экономическая теория. – 2015. – № 4. – С. 98–107. (РІНЦ).
12. *Подлесная В.Г.* Бюджетно-податкові засоби стимулювання інноваційної діяльності / В.Г. Подлесная // Економіка: проблеми теорії та практики: збірник наукових праць. – Випуск 251: в 6 т. – Т. V. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С.1156–1163.
13. *Подлесная В.Г.* Податкове регулювання інноваційно-інвестиційних процесів в Україні / В.Г. Подлесная // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: збірник наукових праць. – Випуск 25. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. – С. 317–324.
14. *Подлесная В.Г.* Індикативне планування: сутність та роль у здійсненні інноваційно спрямованого соціально-економічного розвитку / В.Г. Подлесная // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – № 1(3). – 2010. – С. 262–287.
15. *Подлесная В. Г.* Сетевые структуры: сущность и роль в социально-экономическом развитии общества / В.Г. Подлесная // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 3 (Т.1). – С. 100–106.
16. *Подлесная В.Г.* Социально-экономические циклы индустриального и постиндустриального общества / В.Г. Подлесная // Економічний простір: збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2010. – № 43. – С. 122–132.
17. *Подлесная В.Г.* Социально-экономические циклы общественного воспроизводства / В.Г. Подлесная // Економіка: проблеми теорії та практики: збірник наукових праць: в 9 т. – Випуск 263. – Т. III. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2010. – С. 577–584.
18. *Подлесная В.Г.* Циклический характер общественного воспроизводства: экономические и социальные аспекты / В.Г. Подлесная // Економіка: проблеми теорії та практики: збірник наукових праць: в 6 т. – Випуск 260. – Т. VI. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2010. – С.1522–1528.
19. *Подлесная В.Г.* Движение социально-экономических циклов как проявление изменений институциональной архитектоники общества / В.Г. Подлесная // Економічний простір: збірник наукових праць. – № 47. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2011. – С. 102–114.
20. *Подлесная В.Г.* Институт государства в системе социально-экономических циклов общественного воспроизводства: роль и эффективность / В.Г. Подлесная // Наукові праці Донецького національного технічного університету. – Донецьк. – 2011. – № 40(2). – Серія «Економічна». – С. 110–114.
21. *Подлесная В.Г.* Приватизация на постсоветском пространстве: цели и теоретические основы / В.Г. Подлесная // Наукові праці Донецького національного технічного університету. – Донецьк. – 2011. – № 39(2). – Серія «Економічна». – С. 104–110.

22. *Подлесная В.Г.* Стоимостно-институциональные основы современного социально-экономического цикла / В.Г. Подлесная // *Економічний простір: збірник наукових праць*. – № 52/1. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2011. – С. 97–106.

23. *Подлесная В.Г.* Движение социально-экономических циклов как реализация диалектики социально-экономического развития / В.Г. Подлесная // *Бізнес-інформ*. – 2012. – № 3. – С. 4–8. (РІНЦ).

24. *Подлесная В.Г.* Диалектика развития социально-экономических циклов общественного воспроизводства / В.Г. Подлесная // *Бізнес-інформ*. – 2012. – № 6. – С. 21–25. (РІНЦ).

25. *Подлесная В.Г.* Роль инноваций в развитии социально-экономических циклов / В.Г. Подлесная // *Бізнес-інформ*. – 2012. – № 9. – С. 26–32. (РІНЦ).

26. *Подлесная В.Г.* Соціально-економічні цикли: формування і розвиток / В.Г. Подлесная // *Бізнес-інформ*. – 2012. – № 2. – С. 22–26. (РІНЦ).

27. *Подлесная В.Г.* Социально-экономические циклы как предмет политэкономического анализа / В.Г. Подлесная // *Європейський вектор економічного розвитку: збірник наукових праць*. – 2012. – № 2(13). – С. 421–425.

28. *Подлесная В.Г.* Социально-экономические циклы общественного воспроизводства: научно-техническая компонента / В.Г. Подлесная // *Бюлетень Міжнародного Нобелевського економічного форуму*. – 2012. – № 1(5). – С. 301–309.

29. *Подлесная В.Г.* Становление экономического механизма природопользования в ходе развития социально-экономических циклов общественного воспроизводства / В.Г. Подлесная // *Механизм регулирования экономики*. – 2012. – № 2. – С. 208–212.

30. *Подлесная В.Г.* Институциональные трансформации в ходе развития социально-экономических циклов / В.Г. Подлесная // *Наукові праці Донецького національного технічного університету*. – 2013. – № 3(45). – Серія «Економічна». – С. 185–193.

31. *Подлесная В.Г.* Особливості соціально-економічних циклів в Україні в контексті модернізаційних процесів / В.Г. Подлесная // *Економіка та держава*. – 2013. – № 11. – С. 33–37. (SIS, IC).

32. *Подлесная В.Г.* Экономическая теория в эпоху социально-экономических циклов капиталистического воспроизводства / В.Г. Подлесная // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. – 2014. – Серія «Економічні науки». – Випуск 6. Частина 1. – С. 30–35.

33. *Подлесная В.Г.* Политические циклы в социально-экономической динамике Украины / В.Г. Подлесная // *Вісник Інституту економіки та прогнозування*. – 2015. – С. 26–32.

34. *Подлесная В.Г.* Плотность экономического пространства-времени в социально-экономических циклах общественного воспроизводства / В.Г. Подлесная // *Вісник Інституту економіки та прогнозування*. – 2014. – С. 48–57.

35. *Подлесная В.Г.* Циклічність в розгортанні та подоланні економічних криз / В.Г. Подлесная // *Економіка України*. – 2014. – № 9. – С. 4–18.

36. Подлесная В.Г. Особенности современного социально-экономического кризиса в Украине и основные ориентиры его преодоления / В.Г. Подлесная // *Економіка України*. – 2015. – № 6. – С. 74–81.

37. Подлесная В. Роль инноваций в движении больших циклов конъюнктуры / В. Подлесная, М. Кравченко // *Міжнародна банківська конкуренція: теорія і практика: збірник тез доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції (27–28 травня 2010 р.): у 2 т. / ДВНЗ «УАБС НБУ»*. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – Т.1. – С. 114–115 (*особистий внесок – охарактеризовано провідну роль інновацій у розгортанні кондратьєвських циклів*).

38. Подлесная В.Г. Генезис проблемы цикличности экономики / В.Г. Подлесная // *Економіка та менеджмент: перспективи розвитку: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (18–20 травня 2011 р.)*. – Суми: СумДУ, 2011. – Т.1. – С. 121–122.

39. Podlesnaya V. The institution of the state in the system of socio-economic cycles of social reproduction: the role and effectiveness / V. Podlesnaya // *Institutions – State – Power: IX Annual Conference of the International Association for Institutional Studies (Kharkiv, October 12–14, 2011)*. – Kharkiv: Book of Abstracts, 2011. – P. 57–58.

40. Подлесная В.Г. Взаимообусловленность современного социально-экономического кризиса общественного воспроизводства и кризиса экономической теории / В.Г. Подлесная // *Политэкономия: социальные приоритеты: материалы Первого международного политэкономического конгресса (Москва, 16-17 квітня 2012 р.) / Т. 2: Национальные экономики в глобальном мире: политическая экономика и экономическая политика*. – 2013. – С. 505–508.

41. Подлесная В.Г. Взаимосвязь социально-экономических циклов и модернизационных процессов в экономике и в обществе / В.Г. Подлесная // *XXI Кондратьевские чтения «Мировая экономика ближайшего будущего: откуда ждать инновационного рывка?»: тезисы участников Чтений (Москва, 19 листопада 2013 р.)*. – М.: Международный фонд Н. Д. Кондратьева, 2013. – С. 309–313.

42. Подлесная В.Г. Социально-экономическая политика государства в системе циклов общественного воспроизводства / В.Г. Подлесная // *Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: тези доповідей, (Харків, 17–19 жовтня 2013 р.)*. – Х.: ХНУ імені Каразіна, 2013. – С. 500–502.

43. Подлесная В.Г. Инновации как эндогенный фактор развитию социально-экономических циклов / В.Г. Подлесная // *Фінансова інфраструктура: формування, проблеми та перспективи розвитку в умовах інноваційної економіки: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 7–8 листопада 2014 р.): у 4-х ч.* – К.: ГО «Київський економічний науковий центр», 2014. – Ч. 1. – С. 21–24.

44. Подлесная В.Г. Социально-экономические циклы в СССР и на постсоветском пространстве / В.Г. Подлесная // *Экономическая социодинамика и современные рыночные трансформации: материалы международной научной конференции (Київ, 30 жовтня 2013 р.)*. – К.: ИЭПр НАНУ. – 2014. – С. 118–126.

45. *Подлесная В.Г.* Эволюционный характер социально-экономической цикличности / В.Г. Подлесная // М. І. Туган-Барановський: творча спадщина та сучасна економічна наука: матеріали міжнародної науково-практичної конференції до 150-річчя з дня народження М. І. Туган-Барановського (Харків, 15–16 жовтня 2015 р.) / відп. ред. О. І. Давидов. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 524 с. – С. 224–227.

46. *Подлесная В.Г.* Актуализация форм социально-экономических циклов / В.Г. Подлесная // Наука. Інновації. Соціально-економічний розвиток: матеріали XLVII міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 30–31 жовтня 2016 р.). – Т. 2. – Київ: Науково-видавничий центр «Лабораторія думки», 2016. – С. 17–19.

47. *Подлесная В.Г.* Влияние института собственности на социально-экономическую цикличность в Украине / В.Г. Подлесная // Стратегия экономического развития стран в условиях глобализации: материалы VI международной научно-практической конференции (Дніпропетровськ, 11 березня 2016 р.) / Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. – С. 32–34.

48. *Подлесная В.Г.* Логико-историческая последовательность возникновения форм социально-экономических циклов / В.Г. Подлесная // Перспективи розвитку економіки в контексті євроінтеграційних процесів: збірник тез наукових робіт учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції (Одеса, 27–28 травня 2016 р.) / ГО «Центр економічних досліджень та розвитку». – Одеса: ЦЕДР, 2016. – С. 10–12.

49. *Подлесная В.Г.* Роль трансформации института собственности в развертывании социально-экономических циклов / В.Г. Подлесная // Модернізація та суспільний розвиток економічної системи: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції для студентів, аспірантів та молодих учених (Київ, 12–13 серпня 2016 р.). – К.: Аналітичний центр «Нова Економіка», 2016. – 108 с. – С. 6–8.

50. *Подлесная В.Г.* Цикличность украинской экономики / В.Г. Подлесная // Тенденції планування та реформування економіки в сучасних умовах: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції для студентів, аспірантів та молодих учених (Київ, 25–26 березня 2016 р.). – К.: Аналітичний центр «Нова Економіка», 2016. – С. 6–8.

51. *Подлесная В.Г.* Інституційні та соціально-економічні деструкції посттрансформаційної економіки в умовах циклічної кризи світової економіки / В.Г. Подлесная // Розвиток фінансово-економічного становища на різних рівнях управління: підприємство, регіон, держава: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 24–25 березня 2017 р.). – Дніпро: НО «Перспектива», 2017. – 144 с. – С. 6–9.

52. *Подлесная В.Г.* Экологические последствия развертывания социально-экономических циклов / В.Г. Подлесная // Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри: збірник тез II міжна-

родної науково-практичної конференції (Кропивницький, 7–8 квітня 2017 р.). – Кропивницький : «КОД», 2017. – 348 с. – С. 204–207.

АНОТАЦІЯ

Подлесна В.Г. Логіко-історичні підгрунття соціально-економічних циклів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – Економічна теорія та історія економічної думки. – Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ, 2017.

В дисертації розкрито логіко-історичні підгрунття соціально-економічних циклів як систему протиріч між різношвидкісними змінами техніко-технологічних, соціально-економічних та інституційних складових відтворювальної динаміки, що обумовлюють особливості циклічного руху на різних етапах розвитку суспільства. Протиріччя між техніко-технологічною, соціально-економічною, інституційною складовими відтворювальної динаміки зовні виражаються у різних темпах їхніх змін, які приводять до періодичного виникнення криз і стрибкоподібних якісних перетворень як закономірної форми подолання протиріч суспільного розвитку і формування внаслідок цього циклічного характеру соціально-економічної динаміки. Обґрунтовано актуальні домінуючі форми циклічного руху на всіх історичних етапах розвитку суспільства. Досліджено історичну ретроспективу розвитку теорій соціально-економічної циклічності, сформульовано нове бачення ендогенних та екзогенних теорій циклічності економіки. Обґрунтовано роль діалектичних протиріч у розгортанні спіралеподібного циклічного процесу соціально-економічного розвитку. Розглянуто роль науково-технічного прогресу у розгортанні соціально-економічних циклів. Обґрунтовано циклічність розвитку економічної науки як суспільного інституту. Доведено існування особливих форм соціально-економічних циклів: воєнно-економічний цикл, цикл планової економіки, цикли в трансформаційних економіках.

Ключові слова: логіко-історичні підгрунття та домінуючі форми соціально-економічних циклів, екзогенні та ендогенні теорії циклічності, циклічність розвитку економічної теорії, воєнно-економічний цикл, цикл планової економіки, цикл трансформаційної економіки України.

АННОТАЦИЯ

Подлесная В.Г. Логико-исторические основания социально-экономических циклов. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.01 – Экономическая теория и история экономической мысли. – Государственное учреждение «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины», Киев, 2017.

В диссертации раскрыты логико-исторические основания социально-экономических циклов как система противоречий между разноскоростными изменениями технико-технологических, социально-экономических и институциональных составляющих воспроизводственной динамики, которая обуславливает особенности циклического движения на разных этапах развития общества. Противоречия между технико-технологической, социально-экономической, институциональными составляющими воспроизводственной динамики внешне выражаются в различных темпах их изменений, которые приводят к периодическому возникновению кризисов и скачкообразным качественным преобразованиям как закономерной форме преодоления противоречий общественного развития и формированию в результате этого циклического характера социально-экономической динамики. Обоснованы актуальные доминирующие формы циклического движения на всех исторических этапах развития общества. Исследована историческая ретроспектива развития теорий социально-экономической цикличности, сформулировано новое понимание эндогенных и экзогенных теорий цикличности экономики. Обоснована роль диалектических противоречий в развертывании спиралевидного циклического процесса социально-экономического развития. Рассмотрена роль научно-технического прогресса в развертывании социально-экономических циклов. Обоснована цикличность развития экономической науки как общественного института. Доказано существование особых форм социально-экономических циклов: военно-экономический цикл, цикл плановой экономики, циклы в трансформационных экономиках.

Ключевые слова: логико-исторические основания и доминирующие формы социально-экономических циклов, экзогенные и эндогенные теории цикличности, цикличность развития экономической теории, военно-экономический цикл, цикл плановой экономики, цикл трансформационной экономики Украины.

ANNOTATION

Podlesna V.G. Logico-historical foundations of socio-economic cycles. – Manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Economic Sciences in specialty 08.00.01 – Economics and the History of the Economic Thoughts. – State Institution “Institute of Economics and Forecasting of National Academy of Science of Ukraine”, Kyiv, 2017.

The author reveals the logico-historical foundations of socio-economic cycles as a system of contradictions between various-speed changes in technical, technological, socio-economic and institutional components of reproductive dynamics, which determines the features of cyclic movement at different stages of societal development.

Actualization and establishment of the dominance of a certain form of socio-economic cycles at each historical stage of social development corresponded to the level of scientific-technological and economic development, and to the peculiarities of institutional architectonics of individual concrete historical forms of the society. In the pre-industrial society, the dominant form of socio-economic cycles was political cycle, in

the conditions of commercial capitalism - the long-term cycle of price fluctuations, in the industrial society - the industrial cycle that became a basis for the formation of long-term economic conjuncture, in the post-industrial society - the long-term socio-economic cycle manifesting the dynamism of scientific-technological progress, the development of the financial sphere and the growing role of political factors. The thesis explores the historical retrospective of the development of socio-economic cyclicity theories, and a new vision of endogenous and exogenous theories of the cyclical nature of the economy has been formulated stating that each exogenous theory is a certain historically conditioned method of explaining the cyclical nature of the economy; endogenous theories are the links of the movement from the abstract to the concrete in the theoretical reproduction of the internal mechanisms of the cyclical self-development of the economy.

The role of dialectical contradictions is justified whose maturation and resolution leads to the development of the cyclic process of socio-economic development, consisting of the cyclical renewal of the phases of formation, development and disintegration of economic systems in concrete historical forms of the society. Circular cycles of natural-economic systems and spiral cycles of the industrial-market economy have been identified, in which the upward and downward trends have an internal economic basis.

The author considers the role of scientific-technological progress in the development of socio-economic cycles and substantiates the interrelation between the cyclicity of economic processes and scientific-technological progress which have a common basis (revolutionary innovations) that are close chronologically but different in forms. The relationship between the processes of cyclical economic development and pulsation of economic space-time determined by scientific-technological progress and expressed in the dynamics of the density of economic space-time is analyzed. It has been substantiated that, in the economic system of high-tech nations, the military Keynesianism has become an integrated countercyclical tool that forms the system of state incentives for economic activities of the economic entities.

The development cycle of the economic science as a public institution is proved. During the period of the deployment of the I-III Kondratieff cycles on the upward wave of each cycle, the liberal economic theories dominated, and the methodological core of the next form of economic liberalism was formed; and the counter-liberal theories appeared and increased their influence during the depressive wave. A temporary modification of the cyclical nature of economic science development occurred as a result of the deep economic crisis of the 1930s, therefore during the period of the deployment of the 4th Kondratieff cycle on the upward wave, Keynesian economic theory dominated, and a neoliberal revolution took place during the downward wave.

The initial form of the cyclicity of economic science resumed during the period of the deployment of the V Kondratieff cycle. The author proves the existence of special forms of socio-economic cycles, such as: military-economic cycle, planned economy cycle, cycles in the transformational economies. The military-economic cycle is caused by the intertwining of a complex of internal and external contradictions and it

begins with a war - the first cycle-forming phase in which the effectiveness and viability of the socio-economic system is evaluated, then continues in the second phase of the postwar reform, combining the resolution of war-related contradictions and the formation of contradictions arising on the new postwar basis, which leads to the transition to the third phase, where the critical mass of the new complex of socio-economic contradictions of socio-economic system accumulates leading to a new war. This cycle unfolds in the political and economic space that concentrates the confrontation of geopolitical forces.

The cycles of the planned economy in 1928-1990 were due to the institutional characteristics of the five-year planning that led to a smoothing of the cyclical development and its reduction to a two-phase pattern (consisting of the upward and downward phases). The author defines the phases of economic cycle in Ukraine in the following way: crisis - from 1991 to 1996; depression - from 1997 to 1999; revival - from 2000 to 2003; and economic recovery - from 2004 to 2008. Political and economic processes in Ukraine are characterized by a cyclical nature, represented by the reproduction of the following phases: 1) political crisis; 2) elections that violate the legislatively defined chronology of the electoral process; and 3) relatively stable electoral process, including regular presidential elections.

Key words: logical and historical bases and dominant forms of socioeconomic cycles, exogenous and endogenous cyclicity theories, cyclic development of economic theory, military-economic cycle, planned economy cycle, cycle of transformational economy of Ukraine.

Підписано до друку "27" листопада 2017 р.
Формат 84×108/32. Ризографія.
Ум. друк арк. 2,0. Обл.-вид. арк. 2,3
Наклад 120 прим. Замовлення №

Поліграфічна дільниця ДУ "Інститут економіки
та прогнозування НАН України"
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011